

श्री जैन सत्य प्रकाश

तंत्री: शाहू श्रीमन्नाल गोकणदास

वर्ष
१

अंक
११

१. श्रद्धा	२. श्रद्धा	३. श्रद्धा	४. श्रद्धा	५. श्रद्धा	६. श्रद्धा	७. श्रद्धा	८. श्रद्धा	९. श्रद्धा	१०. श्रद्धा
११. श्रद्धा	१२. श्रद्धा	१३. श्रद्धा	१४. श्रद्धा	१५. श्रद्धा	१६. श्रद्धा	१७. श्रद्धा	१८. श्रद्धा	१९. श्रद्धा	२०. श्रद्धा
२१. श्रद्धा	२२. श्रद्धा	२३. श्रद्धा	२४. श्रद्धा	२५. श्रद्धा	२६. श्रद्धा	२७. श्रद्धा	२८. श्रद्धा	२९. श्रद्धा	३०. श्रद्धा
३१. श्रद्धा	३२. श्रद्धा	३३. श्रद्धा	३४. श्रद्धा	३५. श्रद्धा	३६. श्रद्धा	३७. श्रद्धा	३८. श्रद्धा	३९. श्रद्धा	४०. श्रद्धा
४१. श्रद्धा	४२. श्रद्धा	४३. श्रद्धा	४४. श्रद्धा	४५. श्रद्धा	४६. श्रद्धा	४७. श्रद्धा	४८. श्रद्धा	४९. श्रद्धा	५०. श्रद्धा
५१. श्रद्धा	५२. श्रद्धा	५३. श्रद्धा	५४. श्रद्धा	५५. श्रद्धा	५६. श्रद्धा	५७. श्रद्धा	५८. श्रद्धा	५९. श्रद्धा	६०. श्रद्धा
६१. श्रद्धा	६२. श्रद्धा	६३. श्रद्धा	६४. श्रद्धा	६५. श्रद्धा	६६. श्रद्धा	६७. श्रद्धा	६८. श्रद्धा	६९. श्रद्धा	७०. श्रद्धा
७१. श्रद्धा	७२. श्रद्धा	७३. श्रद्धा	७४. श्रद्धा	७५. श्रद्धा	७६. श्रद्धा	७७. श्रद्धा	७८. श्रद्धा	७९. श्रद्धा	८०. श्रद्धा
८१. श्रद्धा	८२. श्रद्धा	८३. श्रद्धा	८४. श्रद्धा	८५. श्रद्धा	८६. श्रद्धा	८७. श्रद्धा	८८. श्रद्धा	८९. श्रद्धा	९०. श्रद्धा
९१. श्रद्धा	९२. श्रद्धा	९३. श्रद्धा	९४. श्रद्धा	९५. श्रद्धा	९६. श्रद्धा	९७. श्रद्धा	९८. श्रद्धा	९९. श्रद्धा	१००. श्रद्धा

प्रकाशक
श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति
जेशिंगबाघनी वाडी, वीकांटा,
अमदावाद (गुजरात).

श्री जैन सत्य प्रकाश

(मासिक पत्र)

विषय-दर्शन

१. अनेकार्थश्रीकेसरियास्तोत्रम् :	आचार्य महाराज श्री विजयपद्मसूरिजी	: ३५५
२. दिगंभरोनी उत्पत्ति :	आचार्य महाराज श्री सागरानंदसूरिजी	: ३५७
३. समीक्षाभ्रमाविष्करण :	आचार्य महाराज श्री विजयलावण्यसूरिजी	: ३५८
४. संतभाष विचारणा :	आचार्य महाराज श्री विजयलक्ष्मिधसूरिजी	: ३६३
५. दिगंबर शास्त्र कैसे बनें ? :	मुनिराज श्री दर्शनविजयजी	: ३६६
६. सिरोही राज्य अने जैन स्थापत्यो :	मुनिराज श्री ज्ञानविजयजी	: ३६८
७. सरस्वती-पूजा अने जैनो :	श्रीयुत साराभाई भण्डालाल नवाय	: ३७५
८. प्राचीन मूर्तियोंो :	श्रीयुत रतिलास भीभाभाई	: ३८०
९. ग्रंथानां नामो :	श्रीयुत प्रो. हीरालाल रसिकदास कापडिया	: ३८२
१०. पुरातन इतिहास अने स्थापत्य :—		
(१) प्राचीन लेखसंग्रह : ...	मुनिराज श्री ज्ञानविजयजी	: ३८७
११. लखनौ म्युजियमनी जैन मूर्तियोंो :	मुनिराज श्री न्यायविजयजी	: ३८८
१२. श्री स्तंभन पार्श्वनाथ :	आचार्य महाराज श्री विजयपद्मसूरिजी	: ३८२

लखनऊ—

स्थानिक १-८-०, अहारगामनुं २-०-०

छुटक नकल—

०-३-०

मुद्रक : आलुभाई भगनदास देशाई, भण्डालाल, काण्णपुर, अमदावाद.

દળદાર વિશેષાંક ! “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” [ગ્રાહકોને ભેટ !

શ્રી રાજનગર (અમદાવાદમાં) મળેલ

અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક મુનિસંમેલન-સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિના

માસિક મુખપત્ર

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ”નો

આગામી જ્ઞાનપંચમી-કાર્તિક શુકલા પંચમી-નો અંક

“શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક”

તરીકે પ્રગટ થશે.

એ દળદાર અંકમાં પરમાત્મા મહાવીર દેવ સંબંધી, ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોના

અતિ મહત્વપૂર્ણ લેખોનો સંગ્રહ આપવામાં આવશે.

આ દળદાર અંક

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” ના ગ્રાહકોને ચાલુ લવાજમમાં

(જે વાર્ષિક માત્ર બે જ રૂપિયા છે)

ભેટ આપવામાં આવશે !

આ અંકનું છુટક મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ (૮પાલ ખર્ચ બુદ્ધ) રાખવામાં આવશે.

જેઓ છુટક ગ્રાહક થવા ઈચ્છતા હોય તેમણે દ્વિતીય ભાદ્રપદ શુકલા પંચમી

પહેલાં પોતાનું નામ લખી જણાવવું જેથી તે માટે વ્યવસ્થા થઈ શકે.

માત્ર બે રૂપિયા જેટલી નજીવી રકમમાં આ દળદાર વિશેષાંક ઉપરાંત

આખા વર્ષના બીજા અગીયાર અંકોનું લગભગ ૫૦૦ પાના જેટલું, વિદ્વાતાલયું

વાચન મેળવવું હોય તો ગ્રાહક થવા માટે તરત જ લખો —

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગભાઈની વાડી, ઘીકાંટા

અમદાવાદ (ગુજરાત)

[પાછળ બુકો]

11

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિના

માસિક મુખપત્ર

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ”ના “શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક”
ની યોજના

વિદ્વાનોને લેખો મોકલવાનું આમંત્રણ

આગામી કાર્તિક શુકલા પંચમી-જ્ઞાનપંચમીના દિવસે પ્રકટ થનારો “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ”નો અંક “શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક” તરીકે પ્રકટ કરવાનું સમિતિએ નિશ્ચિત કર્યું છે. ભગવાન મહાવીરના, આજ સુધીમાં અનેક ચરિત્રો પ્રકાશિત થયાં છે, પરંતુ પરમાત્મા મહાવીરદેવના જીવનનું સાચું મહત્ત્વ સમગ્રવે એવા અને અજૈન વિદ્વાન વર્ગના હાથમાં મૂકી શકાય એવા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુથી તૈયાર થયેલ જીવનચરિત્રની ખામી તો હજી સુધી પૂર્ણ નથી જ થઈ. આવું ચરિત્ર લખનાર વિદ્વાનને ઉપયોગી થઈ શકે એવી સામગ્રીને સંગ્રહના રૂપમાં પ્રકટ કરવાની ભાવના એ આ વિશેષાંકની યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનને લગતા જુદા જુદા વિષયો સંબંધી લેખો મોકલી આપવાનું, તે તે વિષયમાં નિષ્ણાત, જૈન કે અજૈન, ભારતીય કે પાશ્ચાત્ય અભ્યાસીઓને અમારું સાગ્રહ આમંત્રણ છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનને લગતા કેટલાક વિષયોનું સૂચીપત્ર નીચે આપવામાં આવ્યું છે. એ વિષયો પૈકી કોઈ પણ વિષય ઉપર, અથવા મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી કોઈ પણ બીજા વિષય ઉપર લેખ તૈયાર કરીને, મોડામાં મોડો દ્વિતીય ભાદ્રપદ શુકલા પંચમી પહેલાં મોકલી આપવા દરેક વિદ્વાન કૃપા કરશે એવી આશા છે.

- ૧ ભ. મહાવીરનું બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન
- ૨ ભ. મહાવીરના ચરિત્રનો જૈન આગમોમાં ઉલ્લેખ
- ૩ ભ. મહાવીરનું વિહારક્ષેત્ર.
- ૪ ભ. મહાવીરના ભક્ત રાજઓ.
- ૫ ભ. મહાવીરના સમયનાં દર્શનો.
- ૬ ભ. મહાવીરના સમયની સંઘ વ્યવસ્થા.
- ૭ ભ. મહાવીરનો સમય-નિર્ણય.
- ૮ ભ. મહાવીરના જીવનની વિશેષ ઘટનાઓ.
- ૯ ભ. મહાવીર અને તત્કાલીન સમાજ.
- ૧૦ ભ. મહાવીરના સિદ્ધાંતો (સ્વાદ્વાદ, સમ-ભાંગી, નય, કર્મ વગેરે)
- ૧૧ ભ. મહાવીર યુગપ્રવર્તક તરીકે.
- ૧૨ ભ. મહાવીરની શ્રમણસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની તુલના.
- ૧૩ ભ. મહાવીરનો કુલ-પરિચય (ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ)
- ૧૪ ભ. મહાવીર અને યુદ્ધના વ્યક્તિત્વની તુલના.
- ૧૫ ભ. મહાવીરનું વૈદિક સાહિત્યમાં સ્થાન.
- ૧૬ ભ. મહાવીર પહેલાંનો જૈનધર્મ.

- ૧૭ ભ. મહાવીરની પદ્માવલી-પદ્મપરંપરા અને શાખાઓ.
- ૧૮ ભ. મહાવીરના જીવન પર પૂર્વના ૨૭ ભવની અસર
- ૧૯ ભ. મહાવીરની તપસ્યા અને તેનું મહત્ત્વ.
- ૨૦ ભ. મહાવીરના ગણધરો.
- ૨૧ ભ. મહાવીરને થયેલ ઉપસર્ગોનું રહસ્ય.
- ૨૨ ભ. મહાવીરનાં તીર્થો.
- ૨૩ ભ. મહાવીર સંબંધી પ્રાચીનતમ શિલાલેખ.
- ૨૪ ભ. મહાવીરના ચરિત્ર સંબંધી સાહિત્ય. (જૈન, અજૈન, ભારતીય, પાશ્ચાત્ય)
- ૨૫ ભ. મહાવીરના સમયની રાજકીય સ્થિતિ.
- ૨૬ અન્યત્ર રહેલાને તારના : હાલિક મહારાતકને પ્રસંગ, કુંડકોલિકને યોધ.
- ૨૭ દેવશર્માને પ્રતિબોધ.
- ૨૮ અવતારની નિયતતા.
- ૨૯ દેવાદિઆગમનઆદિનું રહસ્ય, તેની જરૂર.
- ૩૦ તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની મહત્તા.
- ૩૧ ગણધરોને ધર્માતર કરવાની જરૂર.
- ૩૨ અર્થ પ્રરૂપણા જ કેમ ?

લેખો મોકલવાનું તથા તે સંબંધી પત્રવ્યવહારનું સરનામું—

વ્યવસ્થાપક, “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ”
જેશિંગલાઈની વાડી, ધીકાંટા, અમદાવાદ (ગુજરાત)

णमो त्थु णं भगवओ महावीरस्स

सिरि रायनयरमज्जे संभ्रीलिय सव्वसाहुसंमइयं । पत्तं मासियमेयं भव्वाणं मग्गयं विसय ॥१॥

श्री जैन सत्य प्रकाश

पुस्तक १

अंक ११

अण्णाणग्गहदोसगत्थमइणा कुव्वति जे धम्मिए,
अक्खेवे खलु तेसिमागमग्गयं दाउं विसिट्ठुत्तरं ॥
सोउं तिथ्थयरागमत्थविसए चे भेऽहिलासा तथा,
वाइज्जा प्पवरं पसिद्धजइणं सच्चप्पयासं मुया ॥ २ ॥

विक्रम संवत् १९८२ :
बेठ शुक्ला पंचमी

वीर संवत् २४६२

: सन १९३६
मे २५

॥ अनेकार्थक-श्री केसरिया स्तोत्रम् ॥

कर्ता—आचार्य महाराज श्रीविजयपद्ममूरिजी

॥ आर्यावृत्तम् ॥

सिरिणेमिपायपउमं-पणमिय सिद्धट्टजोगविहिदक्खं ॥
पहुकेसरियाथुत्तं-एमि सिरितित्थभइयरं ॥ १ ॥

॥ मालिनीवृत्तम् ॥

अणुवममुहकंतिं संथुयं वासवेहिं । सयलसुहनियाणं सच्चसंपत्तिगेहं ॥
तिहुयणगयकित्तिं-सव्वया पुज्जपायं । पढमनिवइभिकखुं-आइमं तित्थणाहं ॥२॥
पवरपुरिससीहं सव्वलोयप्पईवं । समहिलसियदाणे कप्परुक्खोवमाणं ॥
पवरखवगसेढी पत्तमुद्धस्सरुवं । विमलपरमनाणण्णायलोयस्सहावं ॥ ३ ॥
पयडियवरतत्तंसिट्ठलच्छीसमेअं । तिहुयणकयसेवं सिद्धेवाहिदेवं ॥
अइसयगणपत्तं जोगखेमप्पवीणं । भवजलनिहिपोयं जच्चसोवणकायं ॥ ४ ॥
हिअयकमलबोहे भक्खवंरं सुद्धभासं । विजियदुरियचक्कं जावयं खीणदोसं ॥
पडिहयसमकम्मं मेइणीए पसिद्धं । विहुयमरणजाइं लद्धसंसत्थजोगं ॥ ५ ॥
नयरवरधुलेवामंडणं पुण्णलब्भं । सिवमयलमणंतं संसियं ठाणमिट्ठं ॥
निविडतिमिरणासं जस्स णामं पसत्थं । उसहपहुमहं तं वीयरायं णमामि ॥६॥

॥ आर्यवृत्तम् ॥

वियलियविग्घसमूहं-पसण्णवयणं विसिट्ठगइवयणं ॥

मुत्तिप्पयपयसेवं सिरिकेसरियाविहुं वंदे ॥ ७ ॥

जह तुम्हाणं सोक्खं-पियं तहा चेव सव्वजीवाणं ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ ८ ॥

हियमियसच्चं वयणं-वत्तव्वं विण्णसव्वजीवेहिं ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ ९ ॥

चोरिकं दुग्गइयं-हेयं हिंसाणिवंधणं सिग्घं ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १० ॥

सीलं मुत्तिनियाणं-विग्घोवसमं च संजमप्पाणं ॥

साहिज्जकरणदक्खा-सीलेणं वासवा णियमा ॥ ११ ॥

दीहाउतेयवंता-दढसंहणणा महावला पुरिसा ॥

तह सुंदरसंठाणा-हवंति सीलप्पहावेणं ॥ १२ ॥

अच्चब्भुयमाहप्पं-णच्चा सीलस्स रक्खणं कुज्जा ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १३ ॥

मुच्छा भवभावेसुं-णो कायव्वा पयंडदुक्खदया ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १४ ॥

कायव्वो भव्वणरा !-संतोसो भोगदविणपमुहेसुं ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १५ ॥

कोहो चारित्तरिऊ-करुणाभावायहो सया चज्जो ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १६ ॥

कडुफलओ पीइवहो-पुण्णोदयकित्तिसंतिहो कोहो ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १७ ॥

माणजओ कायव्वो-महवभावेण भव्वपुरिसेहिं ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १८ ॥

माया तिरिगइयाया-ण विहेया अप्पवंचणा कइया ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ १९ ॥

समविद्धंसो लोहो-धम्माराहणविमुत्तिविग्घयरो ॥

इय सिक्खा जस्स सुहा-तं केसरियापहुं वंदे ॥ २० ॥ (अपूर्ण)

દિગંબરોની ઉત્પત્તિ

લેખક
આચાર્ય મહારાજ
શ્રીમત્ સાગરાનન્દસૂરિજી

(ગતાંકથી ચાલુ)

આપણે આગળ ઉપર જોઈ ગયા કે દિગંબરોની ઉત્પત્તિ કયા ક્ષેત્રમાં, કયા મનુષ્યથી, કયા કારણથી અને કેવી રીતે થઈ છે; અને એ ઉત્પત્તિના પ્રસંગે તેઓને સવસ્ત્રવાળા ધર્મમાંથી બહાર નીકળી, લોકોને ઉત્તર દેતાં “ દિશારૂપી વસ્ત્રો હુમારે છે ” એમ જણાવી, પોતાના દિગંબરપણાની વિશેષતાથી, જૈનપણાની મુખ્ય સંજ્ઞા ગૌણ કરી દઈ, “ દિગંબર ” એવી પેટાલેહની સંજ્ઞા વહોરવી પડી. પણ તે દિગંબરપણાને લીધે સાધુપણાના મૂલરૂપ કહો કે પ્રવચન-જૈનશાસનની માતા કહો એવી ધર્યાસમિતિ આદિ સમિતિઓને કેવી રીતે તેઓને દેશવગ્રે દેવો પડ્યો છે.

શુભ ગુરુ યોગ, વચન સેવા અને વૈરાગ્ય

તેમ છતાં તેઓને, ઉપકરણ છોડતાં, ખીજે વિચાર પણ કરવો જોઈતો હતો. અને તે વિચાર એ કે ભગવાન જિનેશ્વર મહારાજ જેવા સ્વયંબુદ્ધે કે આગલા ભવથી અવધિજ્ઞાન આદિ લઈને આવનારા કે નમિરાબદિ પ્રત્યેક બુદ્ધે કે જેઓ જાતિસ્મરણ પામીને તે દ્વારા જ વૈરાગ્ય ભાવને ધારણ કરે તેવા તો ઘણા ઓછા જ જીવો હોય છે, પણ જીવોનો ઘણો ભાગ તો એવો હોય છે,

કે જેઓ શ્રી ગુરુદેવના સમાગમમાં આવવાની પ્રથમ ઘડી સુધી મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનના દરિયામાંથી ડોકીયું બહાર કહાડવાની સ્થિતિવાળા પણ ન હોય અને માયાભળમાં એવા કુસાયેલા હોય છે કે જ્યણા કરવાની કે મૃષાવાદાદિના વર્જનની છાયા પણ એઓને મળેલી હોતી નથી, એવા મહાનુભાવોને કોઈ સદ્ભાગ્યના યોગે, અનન્તભવચક્રમાં, અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તો, અનાદિથી રખડતાં જે ન મળી શક્યો તેવો, દુર્લભતમ સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થાય, આલસ્યાદિ તેર કાઠીયા નડે નહિં અને તેઓ સદ્ગુરુ પાસેથી વચનામૃતતું પાન મેળવી શકે. જો કે સદ્ગુરુનો યોગ મળ્યા છતાં કોઈક ભાગ્યશાલિને જ તે વચનામૃતતું પાન કરવાનું ભાગ્ય સાંપડે છે અને તેથી જ શાસ્ત્રકાર મહારાજઓ મનુષ્યપણાની દુર્લભતા કરતાં પણ ધર્મશ્રવણની દુર્લભતાને ઉંચા નંબરે ખતાવે છે એટલું જ નહિં પણ શુભ ગુરુનો યોગ છતાં પણ તેમની પાસેથી વચનની પ્રાપ્તિ અને તેમના વચનની સેવા અત્યંત દુર્લભતમ ખતાવે છે. તેવી રીતે કોઈક આસન્નસિદ્ધિકને શુભ ગુરુનો યોગ અને તેમના વચનામૃતતું સેવન આવી મળ્યું હોય અને કર્મ રાજનું જોર અત્યંત ઓછું થતાં તે

૩૫૮

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

૭૬

વૈરાગ્યવાળો થાય અને અત્યંત વીર્યોલ્લાસ થવાથી મોહનીય કર્મની ઝેણીને ઢીલી કરી નાંખે અને તેના પ્રભાવે સંસાર કારાવાસમાંથી નીકળે.

ઉપકરણના અભાવે સામાયિક ચારિત્રનો નાશ

આટલી બધી સ્થિતિ છતાં એટલું તો દિગંબરોને પણ કબુલ કરવું જ પડે એમ છે કે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના સાધુઓ પ્રથમ સામાયિક ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી બ્યારે તે નવદીક્ષિતોને છ જીવનિકાયનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા થવા સાથે, થાય અને તેઓ પરિહારની પરીક્ષામાં પાસ થાય ત્યારે જ છેદોપસ્થાપનીય નામના ચારિત્રને તે સર્વ સાધુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આચારાંગ કે દશવૈકાલિકના પ્રથમ કે ચાર અધ્યયન થયા સિવાય તે સાધુઓને સ્વતંત્ર વિચરવાની તાકાત આવી ગણાતી નથી; તેમ જ આચારાંગના બીજા શ્રુતસ્કંધના પિંડેષણુ આદિ કે દશવૈકાલિકના પાંચમા પિંડેષણુના અધ્યયનને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સાધુ કે સાધ્વીને પોતાને માટે કે પરને માટે આહાર કે વસતિ આદિ કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર હોતો નથી અને હોય પણ નહિં. તો પછી દિગંબરો આહાર કે પાણી માટે પાત્રની જરૂર જ નથી ગણુતા તેઓને, પોતાના મતમાં સામાયિક ચારિત્ર લીધા છતાં, પિંડ અને વસતિ આદિમાં અણુઘડ સાધુઓને આહાર લાવવા માટે લાયક ગણુવા તેયાર થવું જ પડશે.

મધ્યસ્થ, સુજ્ઞ મનુષ્યો સહેજે સમજી શકશે કે દિગંબર સાધુ પાત્ર નહિં રાખવાના આગ્રહને લીધે, જ્યાં સુધી આચારાંગ કે દશવૈકાલિકના તે તે અધિકારને બાણીને છ જીવનિકાયને બાણુનારા ન થાય ત્યાં સુધી તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર વગરના સાધુને કોઈ તેવા કલ્પવાળો તો આહાર પાણી લાવી દે નહીં તેથી તે નવદીક્ષિતને, જેમ ગૃહસ્થ છ કાયની હિંસાથી, અજ્ઞાન હોવાને લીધે, બચી શકે નહિ, તેવી રીતે છ જીવનિકાયની દયામાં રહેવું અને છ જીવનિકાયની હિંસાથી બચવું એ અસંભવિત જ છે. અર્થાત્ દિગંબરોને જેમ પાત્રાદિકના અભાવે બાલ, ગ્લાન અને વૃદ્ધાદિક પ્રત્યે ઐહરકાર અને કઠોર થવું પડે છે, તેવી રીતે દિગંબરોના નવીન સાધુઓને પણ છ જીવનિકાયનું જ્ઞાન ન પણ થયું હોય અને વસતિ કે પિંડના દોષો ન પણ બાણુયા હોય તો પણ, કલ્પમાં તૈયાર થયેલ સાધુઓને પાત્રાદિક રાખવાનો અધિકાર કે કલ્પ ન હોવાથી, અણુઘડ-પણામાં આહાર પાણી માટે ફરવું પડે, તે લેવાં પડે અને વાપરવાં પડે. એટલે તત્ત્વદષ્ટિવાળા મધ્યસ્થોને તો કબુલ જ કરવું પડે તેમ છે કે જૈનોમાં પાંચ મહાવ્રતોમાં મુખ્ય એવું પ્રથમ મહાવ્રત તેમાં પણ ભિક્ષાની શુદ્ધિએ મુખ્ય સ્થાન, દિગંબરોથી સ્વપ્ને પણ સાચવી શકાય જ નહિં. અર્થાત્ એમ કહીએ તો હેલના વાક્ય નહિ કહેવાય કે દિગંબરોના હિંસાએ ગૃહસ્થપણામાં

समीक्षाभ्रमाविष्करण

[याने दिगम्बरमतानुयायी अजितकुमार शास्त्रीए “श्वेताम्बरमतसमीक्षा”मां
आळेखेल प्रश्ननो प्रत्युत्तर]

लेखक—आचार्य महाराज श्रीमद् विजयलावण्यमूरिजी

(गतांकी चालु)

साधु आहारपान कितने वार करे ?

उपर्युक्त प्रश्नमां ‘दिनमें’ एटलो
शब्द वधारवानी आवश्यकता

आ प्रश्नकार लेखकनो अभिप्राय एवो
जणाय छे के साधु दिवसमां केटली वार
आहार पाणी करे ? कारण के आ ज प्रश्नना
स्पष्टीकरणमां लेखक ते प्रमाणे जणावे छे ।
आ अभिप्रायने अनुसारे ‘साधु दिनमें आहार

पान कितने वार करे’ एम जणाववुं जोइतुं
हतुं, अर्थात् उपर्युक्त प्रश्नमां दिनमें एटलो शब्द
वधारवानी जरूर हती, छतां ते मूकेल नथी । ते
शब्द नहि मुकवाथी आ प्रश्नमांथी पण प्रश्नो
उपस्थित थाय छे के—शुं जीदगीभरने माटे
पुछे छे के वर्णने माटे, पक्षने माटे, दिवसने
माटे, पूर्वाङ्गने माटे के अपराङ्गने माटे ?

[‘दिगंभरोनी उत्पति’नुं अनुसंधान]

रहेदो सारो छे के जे सर्व सावधने।
त्याग नथी करतो पणु यथाशक्ति छत्रे
जुवनिकायनी दया पाणे छे. ओटले
जेओ दिगंभरना भते सामायिक आरित्र
ले छे अने तेथी पापना सर्व
व्यापारोने भन, वचन अने कायाथी
त्याग करे छे अने ते पणु ओवी सभत
रीते के पापने व्यापार करवो नही,
कराववो नही के भीजा करे तो तेनुं
अनुभोदन न करवुं; तेओ पणु छ
जुवनिकायना के आहार वसति आदिना
दोषोना ज्ञान वगर स्वयं तो दोषवाणा
आहारादिने परिहार करी शके अ

संलवित नथी अने गुरु महााराज
विगेरे, पात्रादिकना अभावे, ते शैक्षक
जे नवदीक्षित होय तेने आहारादि
लावीने दृष्ट शके नहि, अने तेथी
तेओनेो सर्व सावधनेो त्याग मात्र
कथनमां रहे छे, ओटलुं न नहि पणु
उगले अने पगले ते सर्व सावधत्यागनी
प्रतिज्ञाना प्राणुनेो नाश थया करे छे.
अने आ भघो प्रलाव पात्रादिक उपकरणो
कणुल न करवानो न छे. आथी सुज्ञ
भनुष्यने सहेजे समझसे के दिगंभरोओ
पात्रादिक उपकरणुने उठावीने सामायिक
आरित्रने देशवटो दीषो छे. (अपृथु)

कारण के अनेक रीते आहारना प्रमाणनी गणत्री शाखमां आवे छे । आखी जीन्दगीना आहारनी गणत्री पण शाखमां अमुक प्रकारे आवे छे । छ्त्रस्थादि कालना आहारनी गणत्री पण शाखमां आवे छे । जेम महावीर परमात्माए छ्त्रस्थावस्थाना १२॥ वर्ष प्रमाण कालमां ३४९ वखत ज आहार लीधो हतो.

दिवसमां एक वार शुद्ध आहार लेवो ते
मूल गुण होइ शकतां नथी

लेखक जगावे छे के, “दिनमें एक वार शुद्ध आहार लेना, यह भी एक मूल गुण है” अर्थात् दिवसमां एकवार शुद्ध आहार लेवो ते मुनिनो मूल गुण कहेवाय छे । लेखकनी आ वात व्याजबी नथी । आ बाबतने माटे हवे आपणे विचार करीए—

‘मूलगुण’ आमां वे शब्दो छे, एक ‘मूल’ अने बीजो ‘गुण’ शब्द । मूल एटले शुं ? जेना नाशथी वस्तुनो नाश थाय, जेना सिवाय वस्तुनी निष्पत्ति न होय, जेना सिवाय वस्तु न रही शकती होय, तेने मूल कहेवामां आवे छे । जेम मूलियाना नाशथी वृक्षनो नाश थाय छे, मूलियानी उत्पत्तिथी वृक्षनी उत्पत्ति थाय छे, मूळीया सिवाय वृक्ष रही शकतुं नथी, माटे मूळीयां वृक्षनुं मूल कहेवाय छे । मूल शब्दना उपर जगावेल अर्थमां दिगम्बर शाखनी पण सहानुभूति छे, जुओ—दिगम्बरशाख दर्शनप्राभृत गाथा २, अने तेना परनी वृत्ति “दंसणमूलो धम्मो....। दर्शनं सम्यक्कवं मूलमधिष्ठानमाधारं, प्रासादस्य गर्ता-पूरवत्, वृक्षस्य पातालगतजटावत्, प्रतिष्ठा-

यस्य धर्मस्य स दर्शनमूल एवंगुणविशिष्टो धर्मो दयालक्षणः”

भावार्थ—महेलनुं मूल जेम जमीनमां पूरेलो पायो छे, वृक्षनुं मूल जेम भोंयमां रहेली जटाओ (मूळीयां) छे, एम सम्यग्दर्शन जेनुं मूल कहेता आधार छे एवो दयामय धर्म छे ॥ आनी अंदर जेना आधारे वस्तु रही शके ते मूल कहेवाय छे, एवो अर्थ सूचववामां आवेल छे । तथा जुओ—दर्शनप्राभृत गाथा १०—११:—

जह मूलमि विणट्टे दुमस्स परिवार
णत्थि परिवड्ढी ।

तह जिणदंसणभट्टा मूलविणट्टा ण
सिञ्जंति ॥ १० ॥

[यथा मूले विनष्टे दुमस्य परिवारस्य नास्ति परिवृद्धिः ।

तथा जिनदर्शनभ्रष्टा मूलविनष्टा न सिद्ध्यन्ति ॥ १० ॥]

भावार्थ—जेवी रीते मूल नाश पामे छते वृक्षनी अने तेना परिवारनी वृद्धि थती नथी तेवी रीते जिनदर्शनथी भ्रष्ट थयेला जीवो मूलविनष्ट होवाथी सिद्ध थता नथी । आनी अंदर जेना नाशथी वस्तुनो नाश थाय ते मूल कहेवाय एम सूचववामां आवेल छे । तथा—

जह मूलाओ खंधो साहापरिवार
बहुगुणो होइ ।

तह जिणदंसणमूलो णिदिट्टो
मोक्खमग्गस्स ॥ ११ ॥

[यथा मूलात् स्कन्धः शाखापरिवारो बहुगुणो भवति ।

તથા જિનદર્શનં મૂલં નિર્દિષ્ટં મોક્ષ-
માર્ગસ્ય ॥ ૧૧ ॥]

માવાર્થ— જેવી રીતે મૂલથી સ્કન્ધ,
શાસ્ત્ર અને પરિવાર બહુ ગુણવાળો થાય છે
તેવી રીતે જિનદર્શન મોક્ષમાર્ગનું મૂલ છે ।

આની અન્દર જેનાથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ
થાય તે મૂલ કહેવાય છે, એ અર્થ સૂચવવામાં
આવ્યો । પ્રસ્તુતમાં પળ જે મૂલરૂપ ગુણ તે
મૂલગુણ કહેવાય છે । કોના મૂલરૂપ ગુણ એ
જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થાય છે । આના
જવાબમાં જળાવવું પડશે, કે મુનિપણાના
મૂલરૂપ જે ગુણ તે મૂલગુણ કહેવાય છે,
અર્થાત્—જેના નાશથી મુનિપણાનો નાશ થાય,
જેની ઉત્પત્તિથી મુનિપણાનો ઉત્પત્તિ થાય
અને જેના સિવાય મુનિપણું રહી શકતું નથી
તે મુનિપણાના, એટલે ગુણ ગુણોનો અભેદ
માનવાથી મુનિના, મૂલગુણ કહેવાય છે ।
જો કે મુનિપણામાં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન
અને સમ્યક્ચારિત્ર, આ ત્રણે હોય છે તો પળ
મુનિપણાનું સ્વાસ પ્રયોજક સમ્યક્ચારિત્ર છે,
કારણ કે પ્રથમ બે તો ગૂઠસ્થોમાં પળ હોય
છે, અને મુનિપણું તેઓમાં હોતું નથી ।
સારાંશ એ થયો કે ચારિત્રના જે મૂલગુણ તે
મુનિના મૂલગુણ કહેવાય, અર્થાત્—ચારિત્રનો
જે ઉત્પાદક હોય, જેના નાશથી ચારિત્રનો
નાશ થતો હોય, જેના સિવાય ચારિત્ર ન
ટકી શકતું હોય તે ચારિત્રનો મૂલગુણ
કહેવાય છે । આટલું જ માટે સમ્યક્ચારિત્રને
ટકાવનારા તથા તેના ઉત્પાદક હોવાને લઈને

સર્વતઃ પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિક પાંચ મહા-
વ્રતોને મૂલગુણ કહેવામાં આવે છે, અને તે
મૂલગુણ હોવાથી તેનો વ્રત શબ્દથી વ્યવહાર
નહિ કરતાં મહાવ્રત શબ્દથી વ્યવહાર
કરવામાં આવે છે । એક વાર દિવસમાં શુદ્ધ
આહાર લેવો એ જો મુનિનો મૂલગુણ હોય તો
તેનો પળ મહાવ્રત શબ્દથી વ્યવહાર કરવો
જોડાણ, અને કરેલ નથી, માટે મૂલગુણ પાંચ
મહાવ્રત જ છે, અને બાકીના ગુણો ઉત્તરગુણ
છે અને તે મૂલગુણના ક્ષેમને માટે છે ।

એકમોજિત્વ જો મૂલ તરીકે ગણવામાં
આવતું હોય તો ઉપવાસી મુનિને એક વસ્ત
સ્વાવાનું નથી માટે એકમોજિત્વરૂપ મૂલગુણ
રહ્યો નહિ અને મૂલગુણના અભાવે ચારિત્રનો
પળ નાશ થઈ જશે! કદાચ એમ કહો કે
એક વસ્ત સ્વાવું એટલે એકથી વધારે વાર
ન સ્વાવું એવો અર્થ છે તેથી કરીને ઉપવાસી
મુનિમાં દોષ આવશે નહિ । આના જવાબમાં
જળાવવાનું જે પ્રથમ તો તેનો એક વસ્ત
સ્વાવું તેવો અર્થ સીધી રીતે નીકળી શકતો
નથી । કદાચ આગ્રહથી સ્વેચ્છી મરડીને તેવો
અર્થ કરવામાં આવે તો પછી શ્રાવકોને
સ્થાવરની હિંસા કરવી તે પળ મૂલગુણ માનવો
પડશે, કારણ કે તેનો સ્થાવર સિવાય ત્રસ
જોવની હિંસા ન કરવી એવો અર્થ તમારી
શૈલી પ્રમાણે થઈ જશે, અને તે પ્રમાણે માનેલ
નથી । તથા મુનિઓને માટે એકમોજનાતિરિક્ત-
મોજનવિરમણ નામનું મહાવ્રત માનવું પડશે,
અને તેમાં મૂલગુણનું લક્ષણ પળ ઘટો શકતું

नथी, कारण के कारणे अनेक भोजनथी चारित्रनो नाश थतो नथी । सर्वसावधत्यागरूप चारित्र छे अने एक वखतना भोजनमां जेम चारित्र सचवाय छे तेम कारणे अनेक वखतना भोजनमां पण चारित्र सचवाशे ।

कदाच एम कहो के अनेकवारना भोजनमां बे त्रणवार गोचरा जवा आववा विगोरेने लइने विराधना थशे । जो बे वखतमां विराधना थती होय तो एक वखतमां तमारो पण तेना करतां अडधी विराधना थशे । तेमां उपयोग अने प्रयोजन छे माटे न थाय एम कहो तो अमारो पण बे वखतमां उपयोग अने प्रयोजन छे । वळी जे वस्तु उपयोगथी एक वखत कराय छे तेमां दोष नथी तो ते वस्तु कारणे उपयोगथी बे वखत कराय तेमां दोष शो ? कदाच एम कहो के जो दोष नथी तो पछी तमारा शास्त्रमां पण सामान्यतः एक वखतने माटे गोचरी केम बताववामां आवेल छे ? तेना जवाबमां जणाववानुं जे सामान्यतः एक वखतथी निर्वाहनो संभव छे माटे । तो पछी अनेक वखतशा माटे बतावेल छे ? ज्यां निर्वाह न थइ शकतो होय तेने माटे तथा कारणे दिगम्बरोने पण दिनमां अनेकवार भोजन मानवुं पडे छे । जेम कोइ मुनि अत्यन्त बीमार अवस्थामां पडेल छे, गोचरी जत्रा आववानी बीलकुल शक्ति नथी, बीजाए लावी आपेल आहार पण एकी साथे आपी शकाय तेवी स्थिति नथी, वैध पण बे वे कलाकना आंतरे आहार

आपवानुं कहे छे, आथी विपरीत करवामां मुनिना मृत्युनो भय समाथेलो छे: आवा प्रसंगे शुं करवुं ? मुनिने मरवा देवा के अनेकवार थोडो थोडो आहार आपवो ? मरवा देवा एम तो कही शकाशे नहि । कदाच एम कहेवामां आवे के तेना आयुषनो सम्बन्ध होय तेम थाय, पण अनेकवार भोजन नहि करावीए, तो ते पण व्याजबी नथी । जेम दिगम्बर मान्यता प्रमाणे सामान्यतः पर घेर जइने त्यां भोजन करवानुं छे, पात्रा विगोरे राखवानां नथी, छतां पण मंदगलानादिकारणे पात्रा राखवां अने गृहस्थने त्यांथी आहार लावीने आपवानां कारणिक विधानो छे तेमां सामान्य मार्गनो बाध करी कारणे ते मार्ग स्वीकारवो पड्यो तेम अंहीया पण सामान्यतः एक भोजननो बाध करीने मुनिने बचाववा माटे अनेकवार भोजननो स्वीकार करवो पडशे ।

कदाच कहा के पहेलुं मानीशुं अने आ नहि मानीए तो अर्धजरतीय न्यायने लइने ते हास्यास्पद थशे । कदाच एम कहो के आ तो कारणे अनेकवार भोजन छे तो तेना जवाबमां जणाववानुं के अमारां पण कारणे ज अनेक भोजन बताववामां आवेल छे. अने एक भोजन छे ते पण कारणे ज छे । कारण सिवाय नहि । सामान्यतः बहुलताने आश्रीने एकवार भोजन जणाववामां आवेल छे परंतु तेनुं तात्पर्य एवं नथी के गमे तेवुं कारण होय तो पण एकथी वधारे वखत खाइ शकाय ज नहि । (अपूर्णा)

સંતખાલની વિચારણા

અને

મૂર્તિપૂજા-વિધાન

લેખક

આચાર્ય મહારાજ

શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરિજી

(ગતાંકથી ચાલુ)

આ૦—આપની યુક્તિ સત્ય છે, પરન્તુ નિરાકાર ઈશ્વરનો આકાર શી રીતે બની શકે એટલો જ સંદેહ છે.

મં૦—નિરાકાર સાકર પણ થઈ શકે છે. જુઓ તમારા કથન અનુકૂલ ઈશ્વર નિરાકાર છે, પરન્તુ આકારવાલા ઝંકાર શબ્દમાં એનો સમાવેશ થઈ બય છે. વળી તમે કહો છો કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે. અને તે પરિશિષ્ટ મૂર્તિમાં કદાપિ આવી શકતા નથી. હવે વિચારવું જોઈએ કે જ્યારે સર્વવ્યાપક ઈશ્વર એક નાના ઝંકાર શબ્દમાં સમાઈ શકે છે તો પછી શું તે મૂર્તિમાં નહિ સમાઈ શકે? વળી ઈશ્વરનું જ્ઞાન નિઃસંદેહ નિરાકાર છે એમ પણ તમે માનો છો અને સાકાર જડ વેદોમાં પણ ઈશ્વરનું જ્ઞાન માનો છો. ભલા એ સ્થાપના નહિ તો ખીજું શું છે? અને એવી રીતે નિરાકાર ઈશ્વરની પ્રતિમા બનાવવામાં આવે તો શી હરકત છે? વળી આચર્ય પ્રતિનિધિ સભા પંબળ તરફથી બનાવેલ સ્વામી દયાનન્દજીના જીવન ચરિત્રના પાના ઉપલમાં લખ્યું છે કે-ઈશ્વરનું કોઈ રૂપ નથી, પરન્તુ જે કંઈ આ સંસારમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે તેમનું જ રૂપ

છે, આથી સિદ્ધ થાય છે કે મૂર્તિ પણ પરમાત્માનું રૂપ છે. કારણકે સંસારની સઘળી સાકાર વસ્તુ પરમાત્માનું રૂપ છે.

આ૦—એ વાત તો સત્ય છે પરન્તુ જડની પૂજા કરવાથી ચેતનનું જ્ઞાન કદાપિ થઈ શકે નહિ.

મં૦—જો એમ માનવામાં આવે તો જડ વેદોના પુસ્તકથી પણ પરમાત્માનું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ. અને વેદોથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે એમ તો તમે માનો છો. તેથી સિદ્ધ થયું કે જડ પદાર્થથી ચેતનનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

આ૦—જો કોઈ અદમાસ તમારી મૂર્તિઓના આલૂષણ ચોરી બય કે મૂર્તિને તોડી નાખે, તો તમારી મૂર્તિ એને કાંઈ નુકસાન કરી શકતી નથી, તો પછી હમને એ શું લાભ કરી શકવાની હતી?

મં૦—જો એમ માનશો તો તમારે ઈશ્વરને પણ ન માનવા જોઈએ, કેમકે ઘણા નાસ્તિકો ઈશ્વરને નથી માનતા એટલું જ નહિ પણ ઈશ્વર કોણ છે, ઈશ્વર શું વસ્તુ છે, વિગેરે કહી અપમાન પણ કરે છે; તો પણ ઈશ્વર તે નાસ્તિકોને કંઈ પણ કરતા નથી. વળી પરમાત્માએ બાણવા છતાં

એવા નાસ્તિકોને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યા હશે? જો તે બાણતા ન હતા તો તે બ્રહ્મજ્ઞાની કેમ કહેવાય? પરંતુ સાચી વાત એ છે કે જે કાંઈ થાય છે તે બધું પોતાની ભાવનાથી થાય છે. તેથી મૂર્તિના આભૂષણ ચોરનારને કે મૂર્તિનું ખંડન કરનારને પોતાથી ખુરી ભાવના અનુસાર ક્ષણ આપોઆપ મળે જ છે.

આ૦—મૂર્તિ તો પોતાના ઉપરથી માખી જેવી નાની વસ્તુને પણ ઉડાવી શકતી નથી તો પછી એની લક્ષિતથી ખીબ્બોને શું લાભ થઈ શકે?

મં૦—તમારા વેદ માટે પણ એ જ દોષ લાગુ પડે એમ છે. જો તમે એમ કહેશો કે વેદોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તો શું વેદ સ્વયં જ્ઞાન કરાવવામાં સમર્થ છે, અગર પુરુષ પોતાની બુદ્ધિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે? જો વેદ સ્વયં જ્ઞાન કરાવી શકે છે, તો એ કહેવું તદ્દન અસત્ય છે કેમકે જો એમ જ હોય તો મૂર્ખ પુરુષ પણ વેદને પાસે રાખી તેનો જ્ઞાતા બની બચ. પરંતુ એવું કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. જો પોતાની બુદ્ધિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તો એ મુજબ મૂર્તિથી પણ તેવી રીતે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; જેવી રીતે હાથીની મૂર્તિ જોઈને, જે પુરુષે હાથી બચો નથી તેને, હાથીનું જ્ઞાન થઈ બચ છે. તેથી મૂર્તિ અવશ્ય માનવી જોઈએ. વળી તમારા શુરુ દયાનંદ સરસ્વતિજીએ

બનાવેલ સત્યાર્થ પ્રકાશ નામના પુસ્તકથી પણ મૂર્તિ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

આ૦—હમારા ગુરુજી મૂર્તિ માનવાનું લખે એ કદાપિ સંભવતું નથી.

મં૦—તમને ખાત્રી કરવી હોય તો સત્યાર્થ પ્રકાશના ૩૭ મા પાના પર જોઈ લો, જ્યાં અગ્નિહોત્રની વિધિ અને એના સંબંધમાં આવશ્યક સામગ્રીનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે આટલી લાંબી પહોળી, ચાર ખુણાવાલી વેદી, આવા પ્રકારનું પ્રોક્ષણીપાત્ર, પ્રણીતાપાત્ર, આવા પ્રકારની આબ્યસ્થાલી અને આવા નમુનાનો અમરો બનાવવો જોઈએ. હવે વિચાર કરો કે જો સ્વામીજી મૂર્તિને નહિ માનતા હોય તો તેઓ પોતાના સેવકોને ચિત્ર વિના ઉપરનું સ્વરૂપ કેમ સમજાવી શક્યા નહિ?

આ૦—પણ હમે એ ચિત્રોને નિશ્ચયથી વેદી ઇત્યાદિક માનતા નથી. હમે તો માત્ર એ ચિત્રોને અસલની વેદી ઇત્યાદિનું જ્ઞાન થવામાં નિમિત્ત માનીએ છીએ.

મં૦—હમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે મૂર્તિ ઈશ્વર નથી, પરંતુ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સ્મરણ કરાવવામાં કારણભૂત છે.

આ૦—વેદી ઇત્યાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે. એનાં ચિત્રો બનાવવાં યોગ્ય છે. પરંતુ ઈશ્વર તો હૃદયથી ચિન્તવન કરવા લાયક છે, તેથી એની મૂર્તિ શી રીતે બની શકે?

મં०—જો તમે ઈશ્વરને હૃદયથી ચિન્તનીય અને અરૂપી માનો છો તો ॐ શબ્દનો સંબંધ ઈશ્વરની સાથે રહેશે નહિ. અને તો પછી એ પદના ધ્યાન અને ઉચ્ચારણથી તમોને શું લાભ થશે ?

આ૦—જો વખતે હુમે ॐ પદનું ધ્યાન અને ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ તે વખતે હમારા આન્તરિક ભાવ જડરૂપ ॐ શબ્દમાં રહેતા નથી. બદકે એ પદના વાચ્ય-ઈશ્વરમાં રહે છે.

મં०—જ્યારે તમારા ભાવ, વાચક ॐ પદને છોડી વાચ્ય-ઈશ્વરમાં રહે છે તો પછી તમારે વાચકપદ ॐ શબ્દની શું જરૂર છે ?

આ૦— ॐ પદની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે ॐ શબ્દ વિના ઈશ્વરનું જ્ઞાન થતું નથી.

મં०—જેવી રીતે ॐ પદની સ્થાપના વિના ઈશ્વરનું ધ્યાન થઈ શકતું નથી એવી રીતે મૂર્તિ વિના ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી. કદાચ તમે કહો કે એ મૂર્તિ બનાવનારે ઈશ્વરને કયાં જોયો છે ? તો તે તમારું કહેવું ઠીક નથી, કારણકે જેમ નકશા બનાવવાવાલો સર્વ દેશ ઇત્યાદિ જોયા વગર નકશા તૈયાર કરે છે અને એ નકશા ઉપરથી માણસને સર્વ નગર ઇત્યાદિનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે મૂર્તિમાં પણ સમજવું જોઈએ.

આ૦—ભલા જ્યારે શાસ્ત્રથી જ ઈશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી મૂર્તિની શી જરૂર છે ?

મં०—તમારું એ કહેવું પણ ઠીક નથી, કારણ કે કેવળ વૃત્તાંત સાંભળ-

વાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે કરતાં એ વૃત્તાંત સાથે એ વસ્તુને નકશે પણ દેખાડવામાં આવે તો એ જ્ઞાન વધુ સ્પષ્ટ અને પાકું થાય છે

આ૦—જો આપ, પત્થરની મૂર્તિને જોવાથી શુભ પરિણામ આવે છે, એમ માનો છો તો એની જડતાને ભાવ પણ આપમાં અવશ્ય આવશે. અને જ્યારે બુદ્ધિ પત્થર થઈ જશે તો આપ પણ પાપાણવત્ જડ થઈ જશો.

મં०—અરે ભાઈ, મૂર્ખ પણ જાણે છે કે સ્ત્રીની પ્રતિમા દેખીને કામ જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જોનાર માણસ સ્ત્રી બની જતો નથી. એવી રીતે શાન્ત, દાન્ત, વીતરાગ દેવની મૂર્તિ જોઈને માણસ શાન્ત, દાન્ત થઈ શકે છે, પણ કંઈ જડ બની જતો નથી. વળી ॐ શબ્દ પણ જડ છે અને તમે તો અનેકવાર ॐ શબ્દ દેખ્યો હશે, પરંતુ જડ તો ન બન્યા.

આ૦—આપનું કહેવું અસત્ય છે, કેમકે ॐ શબ્દ દેખીને હુમોને પરમાત્માનું સ્મરણ થાય છે.

મં०—તો પછી મૂર્તિ માટે પણ એ જ વાત છે એ કેમ ભૂલો છો ? સંસારમાં કોઈ પણ મત એવો નથી કે જે મૂર્તિને ન માનતો હોય ? અલબત્ત દરેકની માનવાની પદ્ધતિ જરૂર ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તેટલા માત્રથી મૂર્તિનું ખંડન તો ન જ થઈ શકે.

આ૦—પણ મૂર્તિ જડ છે તેથી એની ઉપાસનાથી મનુષ્ય પણ જડ બની જશે એ શંકા હજી હૃદયથી દૂર થતી નથી. [જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૮]

दिगम्बर शास्त्र कैसे बनें?

लेखक—मुनिराज श्री दर्शनविजयजी

(गतांसे क्रमशः)

प्रकरण ६—आचार्य गुणसेनजी और प्रसिद्ध वाचकाचार्य श्रीनागहस्तीजी

श्री देववाचकजीने “ नन्दीसूत्र ” में आचार्य मंगुके प्राशस्थ एवं आचार्य नंदीलक्ष्मण-के शिष्य आचार्य नागहरितजीका अच्छा परिचय दिया है। वहाँ लिखा है कि—

वहउ वायगवंसो, जसवंसो अज्जनागहत्थीणं ।
वागरण-करण-मंगिय-कम्मपयडी पहाणाणं ॥

—नंदीसूत्र-स्थविरावली, गाथा-३०

अर्थ—आचार्य नागहस्तीजी व्याकरण, गणित, भागे और कर्मवृत्तिके प्रधान ज्ञाता थे, उनके वाचक वंशकी वृद्धि हो, यशः-पुंजकी वृद्धि हो।

इन आचार्यका समय करीब वीर-निर्वाणकी आठवीं शताब्दीका उत्तरार्ध है। आचार्य रेवतीनक्षत्र और ब्रह्मद्वीपिक आचार्य सिद्ध इनके बादमें हुए हैं। ये आचार्य करीब करीब पांचवे पूर्वके विद्या-पात्री थे।

दिगम्बर ग्रन्थकार इन आचार्यको पूर्ववित् मानते हैं, मगर इनका जीवन-परिचय करानेमें मौन धारण करते हैं। दिगम्बराचार्य इन्द्रनन्दी अपने श्रुतावतार ग्रंथकी गाथा ५१

में साफसाफ फरमाते हैं कि—इम आचार्य नागहस्तीको गुरुपरंपरासे सर्वथा अनभिज्ञ हैं। इन आचार्यकी कृपासे दिगम्बर समाजको और भी एक दुसरा शास्त्र मिला है। ब्रह्म हेमचंद्रके “सूत्रखंबी”, दिगम्बराचार्य इन्द्र-नंदीके “श्रुतावतार” एवं पं० श्रीधरके “श्रुतावतार” में बताया है कि आचार्य गुणधरने पांचवे पूर्वसे “दोषप्राभृत” अपर-नाम “कषायप्राभृत” शास्त्रकी रचना की, जिसमें १५ अधिकार, १८३ गाथायें, और ५०३ विवरण गाथायें थीं। यह सम्पूर्ण शास्त्र आचार्य नागहस्तीको मुखपाठ था।

यति वृषभने उन आचार्यके पास यह शास्त्र पढ़कर इसके उपर ६००० श्लोक प्रमाण टीका की। बादमें उच्चराचार्यने उस चूर्णीपर ही १२००० श्लोक प्रमाण वृत्ति (टीका) बनाई। और “सकषायप्राभृत” (दोषप्राभृत) और “कर्मप्राभृत” (षट्खंडागमशास्त्र) दिगंबर समाजके प्रारंभके आगम बन गये।^{४३}

४३ आज ये आगम भी मौजूद नहीं हैं—देखिए, किंग एडवर्ड कॉलेज—अमरावती (c. p.) के संस्कृत अध्यापक हीरालालजी दि० जैन लिखते हैं—कि उनसे (कौण्डकुन्दाचार्यसे)

अत्यंत दुःखकी बात है कि यह चूर्णी और यह वृत्ति आज लभ्य नहीं है ।

दिगम्बर आचार्योंने कर्मप्राभृत—षट्खंड शास्त्रको अपनाया, एवं दोषप्राभृत (सकषाय-प्राभृत) को भी जिनागम सा मान्य रक्खा । और भिन्न भिन्न आचार्योंने इन दोनों शास्त्रकी

टीका बनानेका प्रारंभ कर दिया ।

“श्रुतावतार” आर्या १६१ से १७६ में उल्लेख है कि—“ इन शास्त्रों पर पद्मनंद्दीजी,^{४४} शामकुंडसूरि, तुंबलुर आचार्य, आचार्य समंतभद्र,^{४५} बप्पदेव, आचार्य वीरसेन और आचार्य जयसेनने नई नई टीकायें बनाई हैं।

पहले जो भद्रबाहु आदि श्रुतज्ञानी हो गये हैं उनके नाममात्रके सिवाय उनके कोई ग्रन्थ आदि हमें अब तक प्राप्त नहीं हुए हैं । कुन्दकुन्दाचार्यसे कुछ प्रथम ही जिन “ पुष्पदन्त भूतबलि ” आदि आचार्योंने आगमको पुस्तकारूढ किया उनके ग्रन्थोंका अब कुछ पता नहीं चलता ।

—जैन शिलालेख संग्रह, भूमिका, पृष्ठ १२९

इस मान्यताके अनुसार दिगंबर सम्मत ये प्राचीन ग्रन्थ भी आज विद्यमान नहीं हैं । आज प्राचीन से प्राचीन जो दिगम्बरशास्त्र उपलब्ध हैं वे सभी वीर निर्वाणकी चौदहवीं शताब्दिके ही हैं ।

दि० पं० वीरन्द्रकुमारजी “ जैनदर्शन ” पाक्षिकके वर्ष ३, अंक १८ में इन ग्रन्थकर्ताओंका समय विक्रम संवत् २४ से पहलेका मानते हैं, मगर सभी दिगम्बर ग्रन्थकार इन आचार्योंको कुन्दकुन्दाचार्यके बादमें हुए मानते हैं, इतना ही नहीं वरन् शक सं० १३२० के विन्ध्यगिरि पर्वतके नं० १०५ के शिलालेखमें साफ खुदा है कि—

वीरनिर्वाण संवत् ६८३ तकमें २३ अंगधारी आचार्य हुए । उनके पश्चात् क्रमशः तेरहवे आचार्य कुन्दकुन्दाचार्य हुए, बादमें और ८ आचार्य हुए, अन्तिम आचार्य गुणभद्रसूरिके दो शिष्य, १ पुष्पदन्त और २ भूतबलिजी, थे ।

पाठक समझ सकते हैं कि— इस शिलालेखकी गवाहिसे “सकषायप्राभृत” के रचयिता दिगंबर आचार्य पुष्पदन्त और भूतबलिजीका समय विक्रमकी प्रथम सहस्राब्दीके बादमें निश्चित होता है । (पृष्ठ १९५ से १९९)

४४ दिगम्बर संघमें “ पद्मनंदी ” नामके अनेक आचार्य हुए हैं । दिगम्बराचार्य कुन्दकुन्दका भी दुसरा नाम “ पद्मनंदी ” है ।

४५ आचार्य इन्द्रनंदीके “ श्रुतावतार ” (पद्य) में सूचन है कि—जब आचार्यश्री समन्तभद्रसूरि कर्मप्राभृतकी टीका बना रहे थे, तब उनके गुरुभ्राताओंने साधनोंका अभाव

૩૬૮

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

૭૬

અહીંમં અંતિમ ટીકા ધવલા — જયધવલા યાની મહાધવલા (ધવલપ્રન્થ) હૈ । મહાધવલાકી સમાપ્તિ વીરનિર્વાળકે બાદ ૧૩૪૩ વર્ષમં હુઈ હૈ ।

કોઈ મી બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય યહાં પ્રશ્ન કર સકતા હૈ કિ—જિનાગમકે અભાવ માનનેવાલે ઇન દિગમ્બરાચાર્યોને ટીકા બનાનેકી સામગ્રી

કહાંસે પ્રાપ્ત કી ? ઇતિહાસ ઇસકા સ્પષ્ટ ઉત્તર દે સકતા હૈ કિ—શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમા-શ્રમણને વીરનિર્વાળ સંવત્ ૯,૮૦ મં લિખકર સુરક્ષિત બનાયે હુઈ, જિનાગમોંસે હી, કિજિન જિનાગમોંકે પ્રતિ દિગંબર સમાજ બહુમાનકી દૃષ્ટિસે નહાં દેરવતા હૈ ।

(ક્રમશઃ)

હોનેસે છલે મહાબંધ સંડકી વૃત્તિ બનાનેકી મના કી । (“ સાધનોંકા અભાવ ” યહ શબ્દ મી ઉસ સમયકી જ્ઞાન-રહિત દિગમ્બર-શ્રમણ-પરંપરા કી પરિસ્થિતિ કે પ્રતિબ્ધનિરૂપ હી હૈ)

પં૦ શ્રીધરકે “ શ્રુતાવતાર ” (ગઘ) મં ઉપર્યુક્ત સમી ટીકાઓંકા નિર્દેશ હૈ, કિન્તુ આચાર્ય સમન્તભદ્રજીકી ટીકાકા નામ નિર્દેશ તક નહીં હૈ ।

પં૦ જુગલકિશોર મુલ્તારકે “ સ્વામી સમન્તભદ્ર ” મં ઇસ ટીકાકો અનુપલબ્ધ માના હૈ ।

(‘ સંતપ્યાલની વિચારણા ’નું અનુસંધાન)

મં૦ — ઠીક, હુણ પશુ ઁ ચાર દૃષ્ટાંત બુઓ :—ગ્રાહી નામની બુટી એક જડ પદાર્થ છે, પરન્તુ એને ખાવાથી ચેતનતા વધે છે. આત્માનો જ્ઞાન ગુણ છે તેથી પદાર્થોને આત્મા જ જોઈ શકે છે. છતાં પશુ આત્માને ચક્ષુ આદિ ધંદ્રિયોની સહાયતા સ્વીકારવી પડે છે, કારણ કે ચક્ષુનો નાશ થતાં એ પદાર્થ દેખી શકાતો નથી. હવે વિચારો કે પદાર્થનું દર્શન કેમ થતું નથી ? શું જોવા-વાલો આત્મા વિદ્યમાન નથી ? તે તો હયાત છે જ છતાં ચક્ષુ નષ્ટ થવાથી પદાર્થ દેખી શકાતો નથી. હવે તમો ન્યાયથી કહો કે જડને કેટલો બધો પ્રભાવ છે, કે જેના અભાવમાં આત્મા પશુ પદાર્થોને જોવા સમર્થ થતો નથી. વળી આંખ સાંખીત હોવા છતાં પોતે પોતાની જાતને દેખી શકતી નથી. પર-

ન્તુ જ્યારે આદર્શ (આરીસો) સન્મુખ ધરવામાં આવે તો શીઘ્ર આંખ પોતાને જોઈ શકે છે. હવે વિચાર કરો કે આ જગ્યાએ જડ રૂપ આદર્શ કેવા પ્રકારનો લાભ પહોંચાડે છે. એવી જ રીતે મૂર્તિ પશુ પરમાત્માનો બોધ કરાવી શકે છે. વળી કોઈ મનુષ્યને, પોતાની જોવાની શક્તિ સંપૂર્ણ હોવા છતાં, અરધો માઇલ દૂર જોઈ લેવાય તો તે જોઈ શકતો નથી, પશુ દુર્ષીને લગાવીને જોવામાં આવે તો લગભગ દશ માઇલ સુધીની વસ્તુ પશુ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. હુણ પશુ વિચારો કે દુરથીન એક જડ પદાર્થ છે, પરન્તુ એમાં કેટલી શક્તિ છે અને તે કેટલો લાભ પહોંચાડી શકે છે ? બલા, હવે તો ન્યાયની દૃષ્ટિથી વિચાર કરી તમને ખાત્રી થઈ હશે કે વસ્તુતઃ મૂર્તિ-પૂજા ઠીક જ છે. (અપૂર્ણ)

સિરોહી રાજ્ય અને જૈન સ્થાપત્યો

અનુવાદક:—મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસજ્ઞ, શ્રીમાન રા. ખ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ “સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ” નામક એક પુસ્તક તૈયાર કરેલ છે. સિરોહી રાજ્યમાં પુષ્કળ જૈન સ્થાપત્યો છે એટલે એ પુસ્તકમાં તેઓએ સિરોહી રાજ્યમાં આવેલ જૈન સ્થાપત્યોનો પણ, તેના સન સંવત્ સાથે, ઉલ્લેખ કરેલ છે. જો કે એની સાથે સાથે આચાર્યો કે રાજાઓની પરંપરા આપેલ નથી, છતાં સન-સંવત્નો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોવાના કારણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ ઉપયોગી હોવાથી તેનો અનુવાદ નીચે આપવામાં આવેલ છે. આશા છે જૈન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એથી અવશ્ય તત્ત્વ જાણવાનું મળશે.

—અનુવાદક

સિરોહી—અહિં “દેરાસેરી”ના નામથી પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે જેની અંદર ચૌમુખજીનું મંદિર મુખ્ય છે; જે વિ. સં* ૧૬૩૪ ના માગશર શુદ્ધ પાંચમે બન્યું છે.

ખામજીવાડજી—આ ગામમાં પ્રસિદ્ધ, વિશાલ મહાવીરસ્વામીનું જૈનમંદિર છે. અહીં દૂર દૂરના લોકો યાત્રા માટે આવે છે. આ મંદિર ક્યારે બન્યું તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પરંતુ મુખ્ય મંદિરની ચોતરફ નાની નાની દેરીઓમાંની એક દેરી ઉપર સં* ૧૫૧૬ (ઈ. સ. ૧૪૬૨)નો શિલાલેખ છે. મુખ્ય મંદિર ઉક્ત સંવત્થી પૂર્વકાલનું હોવું જોઈએ.

બડોલી—અહીં શાન્તિનાથનું પ્રાચીન જૈનમંદિર છે, જેના વિ. સં* ૧૨૫૫ (ઈ. સ. ૧૧૯૮)ના લેખમાં પરમાર રાજા ધારાવર્ષની રાણી શ્રંગારદેવી જે નાડોલના ચૌહાણ રાજા કેલહણદેવની પુત્રી હતી તેણે ઉક્ત મંદિરને એક વાડી ભેટ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

પીંડવાડા—અહીંના મહાવીરસ્વામીના જૈનમંદિરની દીવાલ ઉપર એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૪૬૫ (ઈ. સ. ૧૪૦૮) નો લાગેલ છે. લેખમાં આ કસબાનું નામ પિંડવાડક લખેલ છે.

અબરા—અહિં એક વાવ છે. તેની પાસે પરમાર રાજા યશોધવલના સમયનો વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઈ. સ. ૧૧૪૫) અને ચંદ્રાવતિના રાજા રણસિંહના સમયનો વિ. સં. ૧૨૨૩ (ઈ. સ. ૧૧૬૬) નો તથા પરમાર રાજા ધારાવર્ષના સમયનો વિ. સં. ૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૧૯૦)નો લેખ મળેલ છે. તેની ઉપર સેંકડો વર્ષોનો વરસાદ પડવાથી તે ધસાર્ધ ગયો છે તો પણ તેમાં લખેલ સંવત્ તથા રાજાઓનાં નામ પ્રાચીન ઇતિહાસ

* આ મંદિરના લેખમાં સંવત્ ૧૬૩૪, શકે ૧૫૦૧ લખેલ છે, પરંતુ સંવત્ના અંકમાં યા શક અંકમાં જે વર્ષનો ફરક છે, કેમકે સં. ૧૬૩૪માં શક ૧૪૯૯ થાય છે

+ ઉક્ત મંદિરની દીવાલમાં લગાડેલ વિ. સં. ૧૨૫૫ (ઈ. સ. ૧૧૯૮)ના લેખમાં મહાવીરસ્વામીનું મંદિર લખેલ છે તેથી અનુમાન થાય છે કે પહેલાં આ મંદિર મહાવીરસ્વામીનું હશે પણ પાછળથી-તેમાં શાન્તિનાથની મૂર્તિ સ્થાપિત કર્યા પછી-શાન્તિનાથના મંદિર તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ હશે.

માટે ઘણા ઉપયોગી છે. અહીં મહાવીરસ્વામીનું જૈનમંદિર છે જેની અંદર સરસ્વતીની મૂર્તિ નીચે વિ. સં. ૧૨૬૯ (ઇ. સ. ૧૨૧૨)નો લેખ છે.

વસન્તગઢ—આખા સિહોરી રાજ્યમાંથી અત્યાર સુધીમાં જેટલા શિલાલેખો મળેલ છે તે દરેકમાં જુનો વિ. સં. ૬૮૨ (ઇ. સ. ૬૨૫)નો અહીંથી મળેલ લેખ છે. બ્રહ્મચુમ નામના ન્યૈતિષીએ શક સં. ૫૫૦ વિ. સં. ૬૮૫ (ઇ. સ. ૬૨૮)માં “સ્ક્રુટબ્રહ્મસિદ્ધાન્ત” નામનો ગ્રન્થ રચ્યો. અહીં એક ટુટેલ જૈનમંદિરના ભોંયરામાંથી થોડા વર્ષ ઉપર કેટલીક મૂર્તિઓ નીકળી હતી જેમાંની એક મોટી મૂર્તિ પર વિ. સં. ૧૫૦૭ (ઇ. સ. ૧૪૫૧) માઘ સુદિ ૧૧ના મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણના સમયનો લેખ છે:—

સં. ૧૫૦૭ વર્ષે માઘ સુદિ ૧૧ વુષ્ઠે રાણાશ્રી કુંભકર્ણ રાજ્યે વસન્તપુર ચૈત્યે . . .

અહીંથી કેટલીક પીતલ (ધાતુ) ની મૂર્તિઓ પણ નીકળી હતી. જેમાંની એ મ્હોટી મૂર્તિઓ ઉપયુક્ત પીંડવાડાના જૈનમંદિરમાં રાખેલી છે, જેની ઉપર વિક્રમ— સંવત્ ૭૪૪ (ઈ. સ. ૬૮૭)નો લેખ છે.

નાંદિઆ,—આ ગામની ઉત્તરમાં એક મ્હોટું જૈનમંદિર છે જેની બહારની દીવાલમાં લાગેલા એક લેખમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૧૩૦ (ઈ. સ. ૧૦૭૭) છે. ઉક્ત મંદિર (નંદીશ્વરચૈત્ય) ની આગલ એક વાવ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

કોજરા—આ ગામમાં સંભવનાથનું જૈનમંદિર છે જેની અંદર એક સ્થંભપર વિ. સ. ૧૨૨૪ (ઈ. સ. ૧૧૭૭) નો લેખ છે જેમાં આજે પાર્શ્વનાથનું મંદિર લખેલ છે જેથી સંભવ છે કે વાસ્તવિક આ મંદિર પાર્શ્વનાથનું હશે અને પછીથી આમાં સંભવનાથની મૂર્તિ સ્થાપિત હોવાને કારણે ઉક્ત ભગવાનના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હશે.

રોહીડા—આ ગામમાં ત્રણ મંદિર છે. (૧) પંચાયતિ પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું (૨) આદિનાથનું અને (૩) તેના જ બગીચામાં મહાવીરસ્વામીનું મંદિર છે. આ ત્રણે મંદિરો નવાં છે. પ્રાચીનતા કાંઈ દેખાતી નથી.

વાસા—આ ગામમાં જગદીશ નામનું શિવાલય છે. તેના દ્વાર પર જૈનમૂર્તિ બનાવેલ છે. આ મંદિરના વિષયમાં એવી પ્રસિદ્ધિ છે કે આ મંદિર જૈનમૂર્તિ માટે જ બનાવેલ હતું, પરંતુ પછીથી બ્રાહ્મણો અને મહાજનોમાં તે મંદિર માટે ઝગડો થયો અને અંતે શિવમૂર્તિ સ્થાપિત થઈ. વાસાથી એ માઈલ દૂર કળાગરા નામક એક ગામ હતું ત્યાં પાર્શ્વનાથનું જૈનમંદિર પણ હતું. અત્યારે એનું નામનિશાન નથી. ત્યાંથી એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૩૦૦ (ઇ. સ. ૧૨૪૩)નો મળે છે. ઉક્ત સંવત્માં ચંદ્રાવતિનો રાજ આલ્હણસિદ્ધ હતો. ઉક્ત ગામ નથા મંદિરનો ઉલ્લેખ તે શિલાલેખથી મળી શકે છે.

કાયદ્રાં—આ ગામની અંદર એક પ્રાચીન જૈનમંદિર હતું, જે મંદિરનો થોડા વર્ષો પહેલાં જીર્ણોદ્ધાર થયેલ છે. મુખ્ય મંદિરની ચોતરફની નાની દેરીઓમાંથી એક દેરીના દ્વાર પર વિ. સં. ૧૦૯૧ (ઈ. સ. ૧૦૩૪)નો લેખ છે. અહીં ખીજું પણ એક પ્રાચીન જૈનમંદિર હતું જેના પથર આદિ લઈ જઈ રોહીડાના નવીન બનેલ મંદિરમાં લગાવેલ છે.

ઓર—આ ગામમાં વિઠલાજી (વૈષ્ણવમંદિર) છે તેનો મુખ્ય દરવાજો મારબલનો છે જેની ઉપર સુંદર ખેદકામ કરેલ છે અને તેની ઉપર જૈનમૂર્તિ હોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે દરવાજો કોઈ જૈનમંદિરમાંથી લાવી અહીં બેસાડેલ છે. આ ગામના એક વૃદ્ધ પુરુષથી જણવામાં આવેલ છે કે પહેલાં તે દરવાજો અહીં ન હતો. વિ. સં. ૧૯૧૪ (ઇ. સ. ૧૮૫૭)માં આ મંદિરની મરામત થઈ તે વખતે ઉક્ત દરવાજો ચંદ્રાવતિથી લાવી અહીં લગાડવામાં આવેલ છે. ગામની મધ્યમાં પાર્શ્વનાથનું જિનાલય પણ છે, જેની અંદર બે જાભી મૂર્તિઓ છે તેની ઉપર વિ. સં. ૧૨૪૦ (ઇ. સ. ૧૧૮૩) વૈશાખ સુદિ ૧૧નો લેખ છે જેમાં આ મંદિરને “મહાવીરવૈત્ય” લખેલ છે જેથી સમગ્રય છે કે પહેલાં એ મહાવીર સ્વામીનું મંદિર હતું.

હુણાદ્રા—આ ગામમાં એક જૈનમંદિર છે. આજુ ઉપર દેલવાડા ગામમાં બનેલ વસ્તુપાલના પ્રસિદ્ધ મંદિરના શિલાલેખમાં હંડાડદ્રા ગામનું નામ મળે છે.

ચંદ્રાવતી—આજુરોડ સ્ટેશનની ઠા|| માઈલ દૂર, દક્ષિણમાં ચંદ્રાવતી નામની એક પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન નગરીના અંતરે દૂર દૂર નજરે પડે છે. આ નગરી પહેલાં આજુના પરમાર રાજ્યોની રાજધાની હતી. અને તે ઘણી જ સમૃદ્ધશાળી હતી, જેની સાક્ષી અહીંનાં અનેક ટૂટેલ મંદિરોનાં નિશાન તથા જગોજગોપર પડેલ મારબલના ઢેરા અત્યાર સુધી આપી રહેલ છે. આજુપર દેલવાડાનું પ્રસિદ્ધ નેમનાથનું મંદિર (લુણવસહી) ના બનાવનાર મંત્રી વસ્તુપાલની ધર્મપરાયણ સ્ત્રી અનુપમાદેવી અહીંના રહેવાસી પોરવાલ મહાજન ગાગાના પુત્ર ધરણિગની પુત્રી હતી. પરમારોની પછી, સિરોહી વસવા સુત્રી, આ દેવડોની પણ રાજધાની રહી હતી. એવી પ્રસિદ્ધિ છે કે જ્યારે જ્યારે મુસલમાનોની ફાજ આ બાજુથી નીકળતી ત્યારે ત્યારે આ ધનાઢય નગરી બરાબર લુંટાની રહી છે. આ આપત્તિથી આ નગરી ઉજ્જડ થઈ ગઈ અને અહીંના રહેવાસીમાંનો ઘણો ભાગ ગુજરાતમાં જઈ વસ્યો. અહીં સંગમર્મર (મારબલ) ના બનાવેલાં ઘણાં મંદિરો હતાં—જેમાંનાં કેટલાંકનાં દ્વાર, તોરણ, મૂર્તિઓ આદિ લોકોએ ઉખેડી ઉખેડી દૂર દૂરનાં મંદિરોમાં લગાડી દીધાં અને બાકી અચેલ મંદિરોના હિસ્સા રાજપુતાના માત્રા રેલ્વેના ડેકદારોએ તોડી ફેડી નાખ્યાં. ઈ.સ. ૧૮૨૨ (વિ.સ. ૧૮૭૯)માં રાજપુતાનાના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક ઈર્નલ ટોડ સાહેબ અહીં આવેલ હતા. તેઓએ “ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા” નામના પુસ્તકની અંદર અહીંનાં બચેલ મંદિરોનાં ચિત્રો આપેલ છે જે ઉપરથી તેની કારીગરી, સુંદરતા આદિનું અનુમાન થઈ શકે છે. ઈ.સ. ૧૮૨૪ (વિ.સ. ૧૮૮૧) માં સર ચાર્લ્સ કોલ્વિન સાહેબ પોતાના મિત્રો સહિત અહીં આવેલ હતા, તે વખતે મારબલના બનેલ ૨૦ મંદિરો અચેલ હતાં જેની સુંદરતાની પ્રશંસા ઉકન આરંભે કરી છે. અત્યારે—વર્તમાનમાં અહીં એક પણ મંદિર સારી સ્થિતિમાં નથી. અહીંના રહેવાસી એક વૃદ્ધ રાજપુતે વિ.સ. ૧૯૪૪ (ઈ.સ. ૧૮૮૮) માં અહીંના મંદિરો વિષે મળે એન કહ્યું હતું કે “રેલ (રાજપુતાના માલવા રેલ્વે) નિકલવા પહેલાં તો અહીં મારબલના બનેલ ઘણાં જ મંદિરો હતાં ધરાવતા હતાં, પરંતુ જ્યારે રેલ્વેના ડેકદારોએ અહીંના પડેલ પથરો ઉઠાવી જવાનો ડેકા લીધો તે વખતે તેઓએ ઉભા હતાં તેવા મંદિરો પણ તોડી નાખ્યાં અને તે લોકો ઘણા જ મારબલો પણ ઉઠાવી ગયા. જ્યારે આ વાતની રાજ્ય

ને ખમર પડી ત્યારે 'ચંદ્રાવતીના પત્થરોને લઈ જવાની અટકાયત કરવામાં આવી જેથી ડોક્ટરોએ એકઠા કરેલ મારબલના ઢગલા ચંદ્રાવતી અને માવલની વચ્ચે જગો જગોપર અત્યાર સુધી પડેલ છે અને થોડા પત્થર સાંતપુરની પાસે પડેલ છે." આ પ્રકારે આ પ્રાચીન નગરીનો ખેદજનક અંત આવ્યો. હવે તો એ અનુપમ મંદિરનાં દર્શન, મહાનુભાવ ટોડે આપેલ સુંદર ચિત્રો શિવાય, કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકે તેમ નથી.

મુંગથલા—અહીં પ્રાચીન પડી ગયેલ એક વિશાલ જૈનમંદિર છે જેમાં બધાયથી પુરાણો ૧૨૧૬ (ઈ. સ. ૧૧૫૯)નો શિલાલેખ છે.

ગિરવર—આ ગામમાં એક પ્રાચીન જૈનમંદિર હતું જે અત્યારે તુટેલ ખંડેરની દશામાં પડેલ છે. પાટનારાયણવિષ્ણુમંદિર છે તેનો મારબલનો દરવાજો કોઈ જૈનમંદિરોમાંથી લાવી લગાડેલ છે, કારણ કે તે દરવાજામાં જૈનમૂર્તિ ખોદેલ છે.

દતાણી—અહિં એક જૈન મંદિર છે.

વર્માણુ—ગામની અંદર એક વિશાલ અને પ્રાચીન જૈનમંદિર છે.

સણપુર—અહીં એક જૈનમંદિર ઇ. સ. ની ૧૨ મી શતાબ્દીની આસપાસનું બનેલ છે, જેની મરમત થોડાં વર્ષો પહેલાં થયેલ છે.

પાલડી—આ ગામના જૈનમંદિરમાં વિ. સ. ૧૨૩૯ (ઈ. સ. ૧૧૮૨)નો ચૌહાણ રાજા કેલ્હણદેવના કુંવર જૈનસિંહના સમયનો એક શિલા લેખ છે.

વાગીણુ—આ ગામના જૈનમંદિરમાં વિ. સ. ૧૩૫૯ (ઈ. સ. ૧૩૦૨)નો ચૌહાણ રાજા સામંતસિંહના સમયનો લેખ છે.

સીવેરા—આ ગામમાં શાન્તિનાથના જૈનમંદિરમાં વિ. સ. ૧૨૮૯ (ઈ. સ. ૧૨૩૨) નો દેવડા વિજયસિંહના સમયનો શિલાલેખ છે.

દેલવાડા—(આણુ)—આણુ પહાડ પર દેલવાડા નામનું ગામ છે, જે દેવાલયોથી વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં છે. અહીંના મંદિરોમાં આદિનાથ અને નેમિનાથનાં જૈનમંદિરો કારીગરીની ઉત્તમતાને લીધે સંસારલકરમાં અનુપમ છે. એ બંને મંદિરો મારબલથી બનેલ છે. તેમાં પણ પુરાણું અને કારીગરીની દૃષ્ટિએ અધિક સુંદર, વિમલશાહ નામના પોરવાલ મહાજને બનાવેલ વિમલવસહી નામનું આદિનાથનું જૈનમંદિર છે. તે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઈ. સં. ૧૦૩૧) માં સમાપ્ત થયું. આમાં કરોડો રૂપિયા લગાવેલ છે. આણુ ઉપર પરમાર વંશનો રાજા ધંધુક તે સમય રાજ્ય કરતો હતો. તે ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભીમદેવનો સામંત હતો એમ અનુમાન કરી શકાય છે. સામંત અને ભીમદેવ વચ્ચે અણુબનાવ થઈ જવાથી તે માલવાના પરમાર રાજા ભોજદેવ પાસે ચાલ્યો ગયો, જે તે વખતે, પ્રસિદ્ધ ચિતોડના કોલ્લા (મેવાડ) માં રહેતો હતો. ભીમદેવે વિમલશાહને પોતાની તરફથી દંડનાયક (સેનાપતિ) નિયત કરી આણુ ઉપર મોકલી આપ્યો, જેણે પોતાની શુદ્ધિથી ધંધુકને ચિતોડથી ખોલાવી તેના જ દ્વારા ભીમદેવને પ્રસન્ન કર્યો. ત્યારબાદ ધંધુક પાસેથી જમીન લઈ તેણે આ મંદિર બનાવ્યું. આ મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાલ સલા મંડપ છે અને તેની ચૌતરફ નાનાં

૧૯૯૨

સિરોહી રાજ્ય અને જૈન સ્થાપત્યો

૩૭૩

કેટલાંએ જિનાલયો છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ ઋષદેવ (આદિનાથ) ની છે, જેની બે બાજુ એક એક ઉભી મૂર્તિ છે અને બીજી કેટલીક અહીં પીતલ તથા પાષાણની મૂર્તિઓ છે. તે દરેક પછીથી બનેલ છે. મુખ્ય મંદિરની ચારતરફની દેરીઓમાં અલગ અલગ સમય પર જુદા જુદા લોકોએ મૂર્તિ સ્થાપિત કરેલ હોય તેમ તે તે દેરીઓના શિલાલેખોથી જણાય છે. મંદિરની સન્મુખ હસ્તિશાલા બનેલ છે અને તેમાં દરવાજાની સામે વિમલશાહની અશ્વારૂઢ પત્થરની મૂર્તિ છે જેમાં વિમલશાહના મસ્તક પર ગોળ મુગટ છે અને ઘોડાની પાસે એક પુરુષ છત્ર લઈ ઉભો છે. હસ્તિશાલામાં પત્થરના બનેલ દસ હાથી ઉભા છે, તેમાંથી ૬ હાથી વિં. સં. ૧૨૦૫ (૪૦ સં. ૧૧૪૮) કાગણુ સુદ ૧૦ ને દિવસે-નેદક, આનંદક, પૃથ્વીપાલ, ધીરક, લહરક અને મીનક નામના પુરુષોએ બનાવી મુકેલ છે જે દરેકને મહામાત્ય (મોટા મંત્રી) કહેવાય છે. આક્રીના હાથીઓમાંથી એક પંચાર (પરમાર) ઠાકુર જગદેવે તથા બીજો ધનપાલે વિં. સં. ૧૨૩૭ (૪૦ સં. ૧૧૮૦) અષાઢ સુદિ ૮ મે બનાવેલ છે. હસ્તિશાલાની બહાર પરમારો પાસેથી આજુ રાજ્ય પડાવી લેનાર ચૌહાણ મહારાવ લુંદા (લુંબા) ના બે લેખો છે જેમાંથી વિં. સં. ૧૩૭૨ (૪૦ સં. ૧૩૧૬) ચૈત્ર વદ ૮ અને બીજો વિં. સં. ૧૩૭૩ (૪૦ સં. ૧૩૧૭) ચૈત્ર વદ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ નો છે. આ અનુપમ મંદિરોનો થોડો થોડો હિસ્સો મુસલમાનોએ તોડી નાખેલ હતો. જેનો વિં. સં. ૧૩૭૮ (૪૦ સં. ૧૨૨૧) માં લલ્લ અને વીજડ નામના બે શાહુકારોએ ચૌહાણ મહારાવ તેજસિંહના રાજ્યસમયમાં જીર્ણોદ્ધાર કરવ્યો અને ઋષદેવની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી, આવો લેખ મલી શકે છે. અહીં એક લેખ વાઘેલા (સોલંકી) રાજા સારંગદેવના સમયનો વિં. સં. ૧૩૫૦ (૪૦ સં. ૧૨૬૪) મહા સુદિ ૧ નો દીવાલપર લગાવેલ છે. આ મંદિરની કારીગરીની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી જ છે. સ્તંભ, તોરણ, ધુમટ, છત, દરવાજા આદિપર જ્યાં દેખો ત્યાં કારીગરીની સીમા નથી. રાજપુતાનાના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક કર્નાલ ટોડ સાહેબ, જે આજુપર પ્રથમ જ યુરોપીયન ગયા હતા, તેઓ આ મંદિરના વિષયમાં લખે છે કે “હિન્દુસ્તાન ભરમાં આ મંદિર સર્વોત્તમ છે, તેમ તાજમહેલ સિવાય કોઈ બીજું સ્થાન આની સમાનતા કરી શકે તેમ નથી” આની પાસે લૂણવસહી નામનું નેમનાથ ભગવાનનું મંદિર છે જેને, લોકો વસ્તુપાલ તેજતપાલનું * મંદિર કહે છે.

આ મંદિર મંત્રી વસ્તુપાલના નાનાભાઈ તેજપાલે પોતાના પુત્ર લૂણસિંહ તથા પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના કલ્યાણ નિમિત્તે કરાડા રૂપિયા લગાવી વિ. સ. ૧૨૮૭ (૪. સ. ૧૨૩૧)માં બનાવ્યું હતું. આ મંદિરો માટે ઇંગ્રેજો પોતાના હાર્દિક ભાવો વ્યક્ત કરે છે. ભારતીય શિલ્પ સંબંધી વિષયોના પ્રસિદ્ધ લેખક ફર્ગ્યુસન સાહેબ પોતાના “પિક્ચરસ્ક

* વસ્તુપાલ અને તેનો નાનો ભાઈ તેજપાલ ગુજરાતની રાજધાની અણહીલવાડના વાસી પેરવાલ અશ્વરાજ (આસરાજ) ના પુત્ર અને ગુજરાતના ધોલકા પ્રદેશના સોલંકી (વાઘેલા) વીરધવલના મંત્રી હતા. જૈનધર્મની સ્થાપના નિમિત્તે તેમની સમાન દ્રવ્ય ખરચનાર બીજો કોઈ થયો નથી.

૧. અહીંના શિલાલેખમાં વિ. સ. ૧૨૮૭ આવેલ છે. પરંતુ તીર્થંકલ્પમાં ૧૨૮૮ લખેલ છે.

ઇલસ્ટ્રેશન્સ ઓફ એનસ્પેટ આર્કિટેક્ચર ઇન હિન્દુસ્તાન” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે આ મંદિરમાં જે સંગમર્મનું કામ છે તે અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરનારા હિન્દુઓના ટાંકણાથી બનાવેલ છે. તે ખારીક મનોહર આંકૃતિની નકલ કાગલ પર બનાવવા માટે, ઘણો સમય તથા પરિશ્રમથી પણ, હું શક્તિમાન ન થઈ શક્યો.

અહીંના ધુમટની કારીગરી માટે કર્નલ ટોડ સાહેબ રલખે છે કે આનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં લેખણ થાકી ગય છે અને અત્યંત પરિશ્રમ કરવાવાલા ચિત્રકારની કલમને પણ મહાન શ્રમ પડે છે.

ગુજરાતની, પ્રસિદ્ધ, ઐતિહાસિક રાસમાલાના કર્તા કાર્પસ સાહેબ વિમલશાહ અને વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિરોના વિષયમાં લખે છે “ આ મંદિરોની ખોદાઈના કામમાં સ્વાભાવિક ગિર્જવ પદાર્થનાં ચિત્રો બનાવેલ છે એટલું જ નહિ પણ સાંસારિક જીવનના દૃશ્યો, વ્યાપારિક તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી તથા યુદ્ધોનાં ચિત્રો પણ ખેંદેલ છે આ મંદિરોની છતોમાં જૈનધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્રો પણ છે.”

અચરંગઠ-અહિં શાન્તિનાથનું જૈન મંદિર છે જેને ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાળનું બનાવેલ બતાવે છે. આ મંદિરમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે જેમાંની એક પર ૧૩૦૨ (ઇ.સ. ૧૨૪૫) ના લેખ છે. કુંથુનાથનું મંદિર છે તેમાં ઉક્ત તીર્થંકરોની પીતલની મૂર્તિઓ છે અને તે વિ.સ. ૧૫૨૭ (ઇ.સ. ૧૪૭૦)માં બનેલ છે. ઉપર શિખર પર પાશ્વનાથ, નેમનાથ અને આદિનાથનાં જૈનમંદિરો છે. આદિનાથનું મંદિર ચૌમુખજના મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તે બે માળનું છે. તે બંને માળોમાં મોટી મોટી ધાતુની ચાર ચાર મૂર્તિઓ છે. આ સ્થાનને લોકો “ નવંતા બેઘ ” કહે છે. આ મંદિરોમાં ૧૪ ધાતુની પ્રતિમાઓ છે જેનું વજન ૧૪૪૪ મણ હોવાનું જૈનો માને છે. આ દરેકમાં મહારાણા કુંભકર્ણ (કુંભા) ના સમયની વિ.સ. ૧૫૧૮ (ઇ.સ. ૧૪૬૧) માં બનેલ પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે.

ઓરીયા—અહિં મહાવીર સ્વામીનું જૈન મંદિર છે જેમાં પાશ્વનાથ અને શાન્તિનાથની મૂર્તિઓ છે.

—:—

૨. કર્નલ ટોડ સાહેબના વિલાયત પહોંચ્યા પછી મિસિસ વિલિયમ હંટર બેરે નામની એક બાઈએ પોતે તૈયાર કરેલ વસ્તુપાત્ર તેજપાલના મંદિરોના ધુમટનું ચિત્ર ટોડ સાહેબને આપ્યું જેથી તેઓને બહુ હર્ષ થયો અને તે બાઈની તેમણે એટલી કદર કરી કે પોતે બનાવેલ “ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” નામનું પુસ્તક તેને અર્પણ કર્યું અને તેને કહ્યું કે “તમે આણુ ગયા એટલું જ નહિ પણ આણુને ઇંગ્લાંડમાં લઈ આવેલ છો.” તે જ સુંદર ચિત્ર તેઓએ પોતાના ઉક્ત પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપેલ છે.

સરસ્વતી - પૂજા અને જૈનો

લેખક-શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ
(આર્કિથોલોજિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ, વડોદરા)

(ગતાંકથી ચાલુ)

(૩) શ્રી સરસ્વતીચન્દ

ૐકાર ધુરા ઉચ્ચરણું, વેદ પુરાણ પછે વ્યાકર્ણું
આગમ અંક કલા ઉધરણું, પ્રહ્માણી ક્રીધા વિસ્તીણું ૧
બાવન અક્ષર બાંધીયો ભારતિ ભંડાર
આગે લગી ઉલીચતાં, પામી ન સકે પાર. ૨
પિંગલ ભરહ પુરાણ પદિ, જ્યોતિષ વેદક જોઇ;
બાવન અક્ષર બાહિરો, કહે ન દીસે કોઇ. ૩
બાવનંસુ બંધીયો, વાંણીરો વિસ્તાર;
ભલે ભલે સા ભારેતી. બાણે બાણુણુહાર. ૪
ભાષા વાંણી ભારતી, સારહા સરસતિ;
પ્રહ્માણી વાગેશ્વરી, આરાહો એક ચિત. ૫

અર્ધનારાચછંદ

તો ઇક ચિત ચિત નિત નિત જીહ બપજે,
જ્યો પડગ ચક વાહિતા અભ્યાસ થાન ઉથપો;
હીમાસરોજ માય સાય સ્વેત રૂપ સાસ્વતી
સહા પ્રસન્ન એક મન સેવતાં સરસ્વતી. ૬
ઐનમો અનાદિ સિદ્ધ ષોડશ સ્વર સ્તથા,
વિંજનાની ત્રિણેત્રિસ અર્ધબિંદુ એકઠા;
ગચંદ કુંભ વર્જ વર્ણુ એવમાદિ દીસતી, સહા પ્રસન્ન ૦ ૭
પ્રહ્લવેદ ભાવભેદ સરૂપ રૂપ વિસ્તરી,
અનેકનેક દેસભાષ નામલેય નિસરી;
સુબ્રંથ બ્રંથ પંથ પંથ જુજુવા પ્રકાસતી, સહા પ્રસન્ન ૦ ૮
સમુદ્ર થીર હીર ચીર શ્વેત કાંતિ શોભિતા,
સહા શૃંગાર નવ સત અંગ અંગ ઓપતા;
વિહંગ રાજ હંશ વેસ અંબરે ઉભસતી, સહા પ્રસન્ન ૦ ૯

પાંચિ વીણુ પુસ્તકાંચિ કોકિલા કોલાહલં, મયંક મુખ દીપ નાસ ચક્ષુ જાસ ચંચલં, નેઉરી નિનાહ વાહ રીત રૂપ રાજતી,	સદા પ્રસન્ન ૦ ૧૦
સુસેવકાં હરૈ સંતાપ પાપ દોષ ખંડની, મહા વિલાસ કવિલાસ કાસ્મીર મંડની; ગુણે ગરિઠ પીઠ દીઠ જસ જ્યોતિ જાગતી,	સદા પ્રસન્ન ૦ ૧૧
મહાજડંગ માનતુંગ માઘ આણિ મુંકીયો, કલાસરૂપ કવિભૂપ કાલદાસ તૈ કીયો; ઇસા અનેક સુપસાય સેવકાં વરસતી,	સદા પ્રસન્ન ૦ ૧૨
કપૂર પૂર કેસરાણી ચંદને ચરચિતા, પ્રદીપ ધૂપ યંત્ર જાપ પુષ્પમાલ પૂજિતા; વર પ્રધાન સાવધાન પંથુવા પ્રસંસતી,	સદા પ્રસન્ન ૦ ૧૩
અનાદિ સિદ્ધિ મૂલમંત્ર જાપ જે જ્યૈ સદા, તિકે ત્રિલોક માંહિ લીજ્યે સમેટ સંપદા; દહંતિ સર્વ પાપ દેહ સ્વર્ણ કાંતિ દીપતી,	સદા પ્રસન્ન ૦ ૧૪
બ્રહ્મ વિષ્ણુ ઇંદ્ર રુદ્ર ચંદ્ર આદી દેવતા, સનાદિનાદિ સુધ ભાવ તુઝ ચરણ સેવતા; ત્રિણે ભવન તન મન વંદિતા વિકાસતી, સદા પ્રસન્ન એક મન સેવતાં સરસ્વતી.	૧૫

કલશ

સરસતિ તો સુપસાય લાગિ પગિ રહેં લિખમી
નમન કરેં નરનારી અવર જો હોઇ અનમી
ભોગલ્યાગિ ભરપૂર કરેં કુરુલા કપૂરે
કીરતિ નદી કિલોલ પુહવી પસરેં અતિ ઘણી
લિલ આઠે પહુર ભગતિ મુગતિ દો ભગવતી
સરસતી માત સાનિધકરણુ વદૈ હૈમ ઇમ વિનતી. ૧૬

જૈન સાહિત્યરૂપી મહાસાગરમાં છુપાએલી, સરસ્વતી દેવીનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી સેંકડો કૃતિઓ પૈકી થોડી એક પદ્યાત્મક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓનો નિર્દેશ હું અગાઉ કરી ગયો છું, પરંતુ વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૪ માં આચાર્ય શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલા ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ નામના ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક પ્રયોગોના સંગ્રહમાં વર્ણવેલા કેટલાક પ્રયોગોમાં દેવી સરસ્વતીના ઉલ્લેખો કરેલા છે, તેની અંતે નોંધ કરવી અસ્થાને નથી જ. તેમાં કરેલા ઉલ્લેખો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૯૯૨

સરસ્વતી-પૂજા અને જૈનો

૩૭૭

(૧) વૃદ્ધવાદી-પ્રબંધમાં જિનમંદિરમાં રહેલી સરસ્વતીની મૂર્તિની આરાધના કરવાથી વૃદ્ધવાદિસૂરિને સરસ્વતી દેવી પ્રત્યક્ષ થયાનું વર્ણન છે :—

પાદલિપ્તસૂરિના વંશમાં શ્રીસ્કંદિલાચાર્ય થયા. તેઓએ એકદા પોતાના અસંખ્ય શિષ્યો સાથે ગૌડ દેશમાં વિહાર કર્યો. ત્યાં કોશલા ગામમાં નિવાસ કરનાર એક મુકુંદ નામે બ્રાહ્મણને સૂરિમહારાજને કોઈ પ્રસંગે સમાગમ થયો. મુકુંદ બ્રાહ્મણને તેની વિનંતિથી આચાર્ય મહારાજે જૈન દીક્ષા આપી. એક વખતે ગુરુમહારાજ વિહાર કરતા કરતા લાટદેશના ભૂષણરૂપ ભૃગુકચ્છ (હાલના ભરૂચ) નગરમાં આવ્યા. ત્યાં શ્રુતપાઠના મોટા અવાજથી સ્વાધ્યાયને અભ્યાસ કરતા તથા વૃદ્ધપણુને લીધે અત્યંત આગ્રહી બનેલા એવા મુકુંદ મુનિ નિદ્રાથી પ્રમાદી થએલા અન્ય મુનિઓને અહર્નિશ જગાડવા લાગ્યા, ત્યારે બુદ્ધિશાળી એક યુવાન મુનિએ તેઓને શિષ્યામણુ આપતાં જણાવ્યું કે 'હે મુનિ! આ તમારા ધ્વનિથી જગત થએલા હિંસક પ્રાણીઓ જીવવધ કરે, માટે સાધુએ ધ્યાનરૂપ ઉત્તમ અભ્યંતર તપ આચરવું. હે સાધો! શાંત સમયે વચન યોગને સંતોષ રાખવો તે ઉચિત છે.'

એ પ્રમાણે સાંભળ્યા છતાં વૃદ્ધપણુથી ઉત્પન્ન થએલ જડતાને લીધે શિક્ષાને આદર ન કરતાં તે જ પ્રમાણે તે મુનિ પ્રકટ રીતે ઘોષ કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેમના નાદથી ભારે કંટાળી ગએલ તે અણુગાર પ્રથમ પોતાના તારુણ્યને ઉચિત મૃદુ વાણીથી અને પછી તેમના કૃત્યથી ઈર્ષ્યા આવતાં, કર્કશ વચનથી મુકુંદ મુનિને કહેવા લાગ્યા, 'હે મુનિ! પોતાની અવસ્થાના અંતને ન જાણતાં ઉગ્ર પાઠના આદરથી આક્રુણ થએલ તું મોગરાની લતાની જેમ મુશળને શી દીતે કુલાવી શકીશ?'

એ પ્રમાણે સાંભળતાં તે વૃદ્ધ મુનિ વિષાદ પામ્યા અને ચિંતવવા લાગ્યા કે:— 'જ્ઞાનાવરણથી દૂષિત થએલ મારા જન્મને ધિક્કાર છે. માટે હવે ઉગ્ર તપથી હું સરસ્વતી દેવીનું આરાધન કરીશ, કે જેથી ઈર્ષ્યા વચન પણ સત્ય થાય.' એમ ધારી નાલિકેરવસતિ નામના જિનાલયમાં સમર્થ એવી ભારતી દેવીનું આરાધન તેમણે શરૂ કર્યું. ત્યાં દૃઢ વ્રતધારી, સ્ફુરાયમાન ધ્યાનાગ્રિથી જડતાની ભીતિને ટાળનાર, સમતાને ધરનાર, ચિકલપરૂપ મલિનતા નિરસ્ત થવાથી શુદ્ધ બુદ્ધિને પ્રગટાવનાર તથા શરીરે નિષ્કંપ રહી મુર્તિના ચરણ-કમળમાં પોતાની દૃષ્ટિને સ્થાપન કરનાર એવા તે વૃદ્ધ મુનિ શરીરના આધારરૂપ ચાર પ્રકારના આહારને ત્યાગ કરીને, એક મુહૂર્તની જેમ એકવીસ દિવસ ત્યાં સ્થિર બેસી રહ્યા; એટલે તેમના આ સત્વથી સંતુષ્ટ થએલાં ભારતી દેવી સાક્ષાત્ પોતે પ્રગટ થઈને મુનિને કહેવા લાગ્યાં કે:— 'હે ભદ્ર! ઉઠ, હું પ્રસન્ન થઈ છું, તારા મનોરથ બધા પૂર્ણ થાઓ! હવે તને સ્ખલના નહિ થાય માટે તને જે ઈષ્ટ હોય તે કર!'

આ પ્રમાણે સરસ્વતી દેવીનું વચન સાંભળતાં તે મુનિ ઉઠ્યા, અને પારણા માટે કોઈ ગૃહસ્થના ઘરે જતાં ત્યાં મુશળ તેમના જેવામાં આવ્યું. એટલે પૂર્વે મુનિના મુખથી હાસ્ય-વચન સાંભળવાના અપમાનથી પોતે કરેલ પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવા માટે તે ઋષિ બોલ્યા કે:— 'હે ભારતી! તારા પ્રસાદથી જે અમારા જેવા પણ પ્રાપ્ત થઈ વાદી થતા

હોય, તો આ મુશળ પુષ્પિત થાઓ.' એમ કહીને મુનિએ પ્રાસુક જળથી મુશળને સિંચન કર્યું. જેથી તારાઓ વડે આકાશની જેમ તે તરત પલ્લવિત અને પુષ્પોથી યુક્ત થયું. પછી મુનિ ઘોષ કરીને કહેવા લાગ્યા કે:—સસલાનું શીંગડું, ઇંદ્રધનુષનું પ્રમાણુ, શીતલ અગ્નિ, અને નિષ્પ્રકંપ વાયુ—આ વાક્યમાં જે કોઈને કાંઈ ગમતું ન હોય, તો વૃદ્ધ વાદી કહે છે કે તે મારી સામે આવીને ખોલે.' આ તેમની પ્રતિજ્ઞાથી જ તે વખતના વાદીઓ યુદ્ધમાં પ્રતિહત થઈ અથા શૂન્યમતિ જેવા બની ગયા. આથી ગુરુએ ભારે વાત્સલ્યથી તેમને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા. પોતે વૃદ્ધ છતાં જગતમાં તે વાદમુદ્રાથી વિભૂષિત થઈને વિખ્યાત થયા. તેથી તે વૃદ્ધ આચાર્ય **વૃદ્ધવાદી** એવી અર્થયુક્ત પ્રસિદ્ધિને પામ્યા.

(૨) દશમા-શ્રીમલ્લવાદીસૂરિ પ્રબંધમાં શ્રુતદેવતા મલ્લમુનિને પ્રત્યક્ષ થયાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :—

વલ્લભીપુરના રહીશ જિનયક્ષ, યક્ષ અને મલ્લ એ નામના ત્રણ અંધુઓએ પોતાની માતા દુર્લભદેવી સહિત જિનાનંદ નામના જૈન આચાર્ય, પાસે સંસારની અસારતા સમજી, જૈન દીક્ષા લીધી. એક વખતે ગુરુમહારાજને વિચાર આવ્યો કે:— 'તેજમાં હીરા સમાન તથા મહાબુદ્ધિશાળી આ મલ્લમુનિ પોતાની બાળ ચપળતાને લીધે પોતે પુસ્તક ખોલીને વાંચશે, જેથી તેમને ઉપદ્રવ થતાં અમને ભારે દુસ્તર સંતાપ થઈ પડશે,' એમ ધારીને જનની (સાધ્વી માતા) ની સમક્ષ ગુરુએ તેને ભલામણ કરી કે:— 'હે વત્સ! આ પુસ્તક પૂર્વમાં નિષિદ્ધ છે, માટે તેને ઉઘાડીશ નહિ.' એમ નિષેધ કરીને પોતે તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી વિહાર કર્યો. પછી માતાની પરોક્ષમાં, ગુરુએ નિવારણ કરેલ હોવા છતાં, તે પુસ્તક ખોલીને તેના પ્રથમ પત્રમાં મલ્લમુનિએ આ શ્લોક વાંચ્યો :—

“વિધિનિયમભંગવૃત્તિવ્યતિરિક્તવાદનર્થકમવોચ્ત્ ।

જૈનાદન્યચ્છાસનમનૃતં ભવતીતિ વૈધર્મ્યમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્— 'વિધિ, નિયમ, ભાંગા અને વૃત્તિ રહિત હોવાથી જૈનશાસન કરતાં અન્ય શાસન અનર્થ કરનાર કહેલ છે અને અસત્ય છે, તે અધર્મ જ છે.'

એ શ્લોકનો અર્થ વિચારતાં શ્રુતદેવીએ તેમના હાથમાંથી તે પુસ્તક અને પત્ર છીનવી લીધાં. અહો! ગુરુવચનનું અપમાન કરવાથી વિપરીત જ થાય છે. પછી કર્તવ્ય મૂઠ બનેલ મલ્લમુનિ ભારે આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયા અને બાળપણને લીધે તે રોવા લાગ્યા, કારણકે દેવતા પાસે શું બળ ચાલે? ત્યારે માતાએ રુદનનું કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે:— 'મારા હાથમાંથી પુસ્તક ગયું.' આથી તેના નિમિત્તે સંઘને ભારે ખેદ થઈ પડ્યો.

પછી મલ્લમુનિએ વિચાર કર્યો કે:— 'સાધુ પુરુષ પોતાની સ્ખલના પોતે મુધારે છે.' એમ ધારી સુઝ મલ્લમુનિ શ્રુતદેવતાની આરાધના કરવા લાગ્યા. ત્યાં ગિરિખંડ નામના પર્વતની ગુફામાં રહેતાં છક્રતપનાં પારણે રક્ષ ધાન્યનાં ફેતરાનું ભોજન કરતા; આથી પણ તેમની માતા સહિત સંઘને ભારે વિષાદ થયો, કારણકે

૧૯૯૨

સરસ્વતી પૂજા અને જૈનો

૩૭૯

અસ જનોને શ્રુતનું તેવું પાત્ર મળવું બહુ દુર્લભ છે. પછી સંધે ચાતુર્માસિક પારણામાં તેમને વિગર્હ લેવરાવી, સાધુઓએ ત્યાં જઈને તે મુનિને ભોજન આપ્યું.

ત્યારબાદ શ્રીસંધે આરાધેલ શ્રુતદેવતાએ તેની પરીક્ષા કરવા જણાવ્યું કે :—‘મિષ્ટ શું?’ એટલે તપોનિધાન મહત્ત્વમુનિએ ઉત્તર આપ્યો—‘વાલ’ (ધાન્ય વિશેષ).

વળી છ મહિનાના આંતરે દેવીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો—‘શા વહે?’

ત્યારે મુનિએ પૂર્વનો સંબંધ યાદ કરીને જણાવ્યું કે :—‘ગોળ અને ઘી સાથે.’ અર્થાત્ ગોળ અને ઘી સાથે વાલ મધુર લાગે છે. આ તેમની ધારણા શક્તિથી સંતુષ્ટ થઈને દેવી કહેવા લાગી કે :—‘હે ભદ્ર! વર માગ!’ એટલે તે મુનિ બોલ્યા :—‘હે શ્રુતદેવી! મને તે પુસ્તક આપો.’

ત્યારે દેવી બોલી :—‘હે ભદ્ર! તું સાવધાન થઈને મારું વચન સાંભળ — એ ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં દ્વેષી દેવો ઉપદ્રવ કરે તેમ છે. તું એક શ્લોકમાં સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકીશ.’ એમ કહી દેવી અંતર્ધાન થઈ અને મહત્ત્વમુનિ ગચ્છમાં આવ્યા.

(૩) અગીઆરમા શ્રીબ્રહ્મહટ્ઠિસૂરિ-પ્રબંધમાં શ્રીબ્રહ્મહટ્ઠિસૂરિને સરસ્વતી દેવીએ દર્શન આપ્યાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :—

પાંચાલ દેશના રહીશ બ્રહ્મ નામના પિતા અને ભટ્ટિ નામની માતાના બાળપુત્રને વિક્રમ સંવત્ આઠસો સાતના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે મોઢેરા તીર્થમાં મોઢગચ્છના નાયક આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિએ દીક્ષા આપી અને પોતાની શાખને અનુસરીને તેમણે ભદ્રકર્તા એવું નામ રાખ્યું. તેમ જ દીક્ષા આપતાં પહેલાં તેના માતા પિતા પાસે કશ્ચલ કરેલ પૂર્વનું બ્રહ્મહટ્ઠિ નામ તો પ્રસિદ્ધ જ થયું. સર્વ શિષ્યોમાં શિરોમણી અને કળાઓના સંકેત સ્થાનરૂપ એવા તે બાળમુનિના ગુણો અને સૌંદર્યથી રંજિત થએલ શ્રીસંધે તેમને પોતાના ગામમાં રાખવા માટે ગુરુમહારાજને વિનંતી કરી. પછી તેની યોગ્યતાનો અતિશય જણીને ત્યાં રહેતાં ગુરુએ તેને સારસ્વત મહામંત્ર આપ્યો. એટલે અર્ધરાત્રે તેનું પરાવર્તન કરતાં, સરસ્વતી દેવી, એકાંતે આદાશગંગાના પ્રવાહમાં સ્નાન કરતી તે વસ્ત્ર રહિત હતી, એવામાં તે મંત્રગ્નપના માહાત્મ્યથી તે દેવી તેવી જ સ્થિતિમાં ત્યાં ચાલી આવી, એટલે તેને જોતાં મુનિએ પોતાનું મુખ ફેરવી નાંખ્યું. ત્યારે પોતાની નમ્રાવસ્થાનો ખ્યાલ ન કરતાં તે કહેવા લાગી કે :— ‘હે વત્સ! તું મુખ કેમ ફેરવે છે?’ તારા મંત્રગ્નપથી સંતુષ્ટ થઈને હું અહીં આવી છું. માટે વર માગ!

એટલે મુનિ બોલ્યા :—‘માતા તારું આ અનુચિત સ્વરૂપ હું શી રીતે જોઉં? તું વસ્ત્રરહિત તારું શરીર તો જો! આથી દેવીએ પોતાના શરીર તરફ દષ્ટિ કરતાં વિચાર કર્યો કે :—‘અહો! એનું બ્રહ્મચર્યવૃત્ત કેટલું બધું દૃઢ છે? અને મંત્રનું માહાત્મ્ય પણ કેટલું બધું અદ્ભુત છે કે જેથી હું પણ જ્ઞાન વિનાની બની ગઈ? એમ ચિંતવતી દેવી તેમની સન્મુખ આવી, એટલે વર માગવામાં અત્યંત નિઃસ્પૃહ એવા તે મુનિને જોતાં તેને ભારે આશ્ચર્ય થયું. પછી છેવટે દેવી બોલી કે :—‘હે ભદ્ર! મારા ગમન કે આગમનમાં તારી કોઈ પ્રકારની અભિલાષા નથી, માટે તું સુખે નિવૃત્તિમાં રહે.’

પ્રાચીન મૂર્તિઓ

લેખક:—
શ્રીયુત રતિલાલ લીખાલાઈ

(ગતાંકના અનુસંધાનમાં થોડાક વધુ પુરાવા)

કાષ્ટિ પહેલાં મૂર્તિઓ હતી તેના વધારે પુરાવા નીચે મુજબ છે:—

(૧૧) કાષ્ટિ પહેલાં ચોથા સૈકામાં અનેહું બુટસનું કાંસાનું મસ્તક મળી આવે છે, જે અત્યારે રોમના રક્ષણ ઘરમાં છે.

(૧૨) કાષ્ટિ પહેલાં ત્રીજા સૈકામાં અનેહ અને ઋતુઓને દર્શાવતી એક પત્થરની રોમન કબર મળે છે.

(૧૩) કાષ્ટિ પહેલાં ૧૫૫૦ પહેલાં તૈયાર કરેલ એક ઘણી જાણીતી, પત્થરની કબર મળે છે કે જેના ઉપર પાંખો સિવાયની દેવીઓ-પરીઓની આકૃતિ કાતરેલી છે. અત્યારે તે ખ્રીટીશ મ્યુઝીયમમાં છે.

(૧૪) કાષ્ટિ પહેલાં છઠ્ઠા સૈકાની એક લીલા પત્થરની કબર ખ્રીટીશ મ્યુઝીયમમાં છે.

(૧૫) કાષ્ટિ પહેલાં એક સૈકા પહેલાંની એક રોમન ઘરની દીવાલ ઉપર ચિત્રોમાં ચિત્રો મળે છે જેમના રંગો ઉડી ગયાં છે.

(૧૬) કાષ્ટિ પહેલાં ૫૮૫ વર્ષ પહેલાંની એક પવિત્ર ઢાલ મળે છે, જેના ઉપર સુંદર કારીગરી કરેલ છે. અત્યારે એ ખ્રીટીશ મ્યુઝીયમમાં છે.

('સરસ્વતી પૂજા અને જૈનો'નું અનુસંધાન)

(૪) બારમા શ્રીમાનતુંગસુરિ-પ્રમંથમાં મહારાજા હર્ષની કચેરીમાં બાણ અને મયૂર નામના એ વિદ્વાનોના વાદવિવાદનો નિવેડો લાવવા માટે કારમીરમાં આવેલી સરસ્વતીની મૂલ મૂર્તિના મંદિરે બંનેને મોકલવા સંબંધીનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—

બાણ અને મયૂર નામના બંને પંડિતો પૂર્વના ક્રોધને લીધે વિવાદ કરતાં કાષ્ટિ રીતે નિવૃત્ત થતા ન હતા, ત્યારે હર્ષરાજા કહેવા લાગ્યા કે :- ' આ બંનેનો નિર્ણય અહીં થવાનો નથી. માટે મૂલ મૂર્તિએ રહેલી જ્યાં સરસ્વતી દેવી છે, ત્યાં બંને કારમીર માં આવેલ નિવૃત્તિ નગરમાં જાય. એ દેવી જ એમનો જય પરાજય પ્રગટ કરશે. ત્યાં જે પરાજય પામે, તેના ગ્રંથો મારા આંગણે બાળી નાંખવા, એ તમારા બંને વચ્ચે શરત છે. '

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો શિવાય બીજા ગ્રંથોમાં પણ સરસ્વતી દેવીના ઉલ્લેખો સંકેતોની સંખ્યામાં મલી આવે છે. તે બધાનો ઉલ્લેખ નહીં કરતાં હાલમાં વિદ્યમાન સરસ્વતી દેવીની જૈનમૂર્તિઓ, તથા તાડપત્ર અને કાગળની હસ્તલિખિત પ્રતોમધ્યે ચીતરવામાં આવેલાં ચિત્રોનો આવતા અંકમાં ઉલ્લેખ કરીને આ લેખની સમાપ્તિ કરવામાં આવશે.

(અપૂર્ણ)

૧૯૯૨

પ્રાચીન મૂર્તિઓ

૩૮૧

(૧૭) સોનાનો એક મિક્કો મળે છે જેના ઉપર સ્ત્રી પૂજારિણીની અને દેવીની આકૃતિ માણુમ પડે છે, તે કાષ્ટ પહેલાં સાતમા સૈકાનો છે અને અત્યારે બક્ષીના મ્યુઝીયમમાં છે.

(૧૮) કાષ્ટ પહેલાં પાંચમા સૈકામાં બનેલ એક ટ્રસ્કન કળા બતાવતો, સૂર્યની થાળી વાળો અને દેવાના ચિત્રો યુક્ત એક કાંસાનો ચંબુ અત્યારે બ્રિટીશ મ્યુઝીયમમાં છે.

(૧૯) એવીંગ અને ગોલ્ડીસે જેનો ફેટો પાડેલ છે તે કાષ્ટ પહેલાં ૨૫ વષ પહેલાંનું, ફાન્સમાં નાઈમસ પાસેનું, ડયાનાનું મંદિર.

(૨૦) કાષ્ટ પહેલાંના બીજા સૈકાની, કમળના દેખાવવાળી યક્ષની મૂર્તિ અત્યારે ઈન્ડીયન મ્યુઝીયમમાં છે.

(૨૧) કાષ્ટ પહેલાં બીજા સૈકાની ચંદ્રી યક્ષીની મૂર્તિ ઈન્ડીયન મ્યુઝીયમમાં છે.

(૨૨) કાષ્ટ પહેલાં સો વર્ષ પહેલાંની શુદ્ધગયામાંની આશામુખી યક્ષીની મૂર્તિ.

(૨૩) હમણાં ટમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા તરફથી વાચકોને ધી ન્યુ સ્ટેન્ડર્ડ એન્સાઇક્લોપીડીયા એન્ડ વર્લ્ડ એટલાસ ૩-૮-૦ ની કોમ્પનનાં મળેલા છે. તેના ૧૧૪૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર સોલોમન નામના રાજાનું વર્ણન છે. તે ઇઝરાયેલનો રાજા હતો. તે ડેવીડનો પુત્ર હતો. તે કાષ્ટ પહેલાં ૯૭૪ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો અને તેણે ૪૦ વર્ષ સુધી શાંતિમય રાજ્ય કર્યું. તેના ઇશ્ટ અને બીજાં રાજ્યો સાથે સંબંધ હતો. પરદેશ સાથેનો વેપાર પણ સારા પ્રમાણમાં ચાલતો હતો. તે રાજ્યએ જેરુઝલેમમાં પહેલું દેવળ બાંધ્યું હતું. વળી પોતાની પરદેશી રાણીઓ માટે પણ (મંદિર જેવી) પવિત્ર જગ્યાઓ બંધાવી હતી અને પોતાની ઉદારતા બતાવી આપી હતી. એનું મૃત્યુ કાષ્ટ પહેલાં ૯૩૪ વર્ષ પહેલાં થયું. મંદિર બંધાવ્યાનો આ એક સચોટ પુરાવો છે.

ઉપર મુજબ વાંચ્યા પછી કાષ્ટ પહેલાં મૂર્તિઓ જગતમાં હતી અને તે મૂર્તિઓ દ્વારા જગતના જીવો પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાની પ્રેરણા મેળવતા હતા એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

વળી સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને જેવી રીતે યોગ સાથે સંબંધ છે તેવી રીતે મૂર્તિપૂજા પણ યોગનું એક સાધન છે. શરીરના એક અંગને ઇજા થાય તો મસ્તકમાં તેના આંચકા લાગે છે તેમ મૂર્તિપૂજા, સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને વિકૃત સ્વરૂપમાં મુકવામાં આવે તો જરૂર યોગરૂપ મસ્તકમાં વિકૃતિ પેદા થાય છે, જેનું પરિણામ માણસની આત્મિક અવનતિમાં આવે છે. આ પ્રમાણે મૂર્તિને આત્મસાધનાનું અપૂર્વ સાધન માનીને જૈનો આત્મિક શાંતિની પ્રાપ્તિ માટે પરમતારક તીર્થંકર દેવાની મૂર્તિને માને - પૂજે અને તેનું ધ્યાન ધરે એ બીલકુલ યોગ્ય જ છે એટલું નહિ પણ પરમ આવશ્યક છે. અરતુ.

અતિ પ્રાચીન કાળથી મૂર્તિપૂજા ચાલી આવે છે એ સત્ય વાતના ઐતિહાસિક પુરાવા રજુ કરવાની જાવનાથી જ આટલું લખાણ લખ્યું છે. હવે પણ જો કોઈ એવાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે તો તે અવકાશ વાચકો સમક્ષ રજુ કરવાની જાવના સાથે આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

અંથોનાં નામો

લેખક—શ્રીયુત પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ. એ.
(ગતાંકથી પૂર્ણ)

નામોના પ્રકારો

અંથોનાં પહેલેથી કે પાછળથી પડેલાં નામો તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે એમાંનાં કેટલાંક તે ગુણનિષ્પન્ન અને ગૌણ હોઈ તે તે અંથના વિષયને વ્યક્ત કરે છે. દાખલા તરીકે અજિતશાંતિસ્તવ, તત્વાર્થાત્રિગમશાસ્ત્ર, અનેકાંતજયપતાકા પ્રકરણ, અયોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિશિક્ષા, અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિશિક્ષા, ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ વગેરે.

કેટલાક અંથોનાં નામો તેના પ્રારંભિક પદ્ધતિનું સૂચન કરે છે. ^{૧૫} જેમકે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર, લક્ષ્મીમર સ્તોત્ર, પ્રતિક્રમણનાં અન્યાન્ય સૂત્રો વગેરે. કેટલાક અંથોનાં નામો તેના પદની સંખ્યા કે પરિમાણ સૂચવે છે. જેમકે (૧) અષ્ટક, (૨) ષોડશક, (૩) ચોવીસી, (૪) રત્નાકરપંચત્રિંશતિકા, (૫) દ્વાત્રિંશતિકા, (૬) પંચાશક, (૭) પુદ્ગલષ્ટત્રિંશતિકા, ઉપદેશસપ્તત્રિંશતિકા, ^{૧૬} (૮) સપ્તતિકા, (૯) આનંદઘનખેતેરી, (૧૦) પડશીતિપ્રકરણ, (૧૧) શતક, (૧૨) સપ્તશતી, (૧૩) અષ્ટશતી અને (૧૪) અષ્ટસહસી.

કેટલાક અંથોનાં નામો તેના કર્તાના નામનું સૂચન કરે છે તો કેટલાંક અંથકારને આશ્રય કે ઉત્તેજન આપનારના નામનું સૂચન કરે છે. જેમકે સિદ્ધહૃદય, રત્નાકરપંચત્રિંશતિકા અને આહર્ત જીવન જ્યોત. પ્રથમનાં એ નામો પ્રથમ વિકલ્પનાં ઘોતક છે, જ્યારે પહેલું અને છેલ્લું નામ દ્વિતીય વિકલ્પનાં ઘોતક છે.

કેટલાક અંથોનાં નામ પોતાના સંપ્રદાયનું સૂચન કરે છે. જેમકે જૈનકુમાર-સંભવ, જૈનતર્કભાષા, આહર્ત દર્શન દીપિકા વગેરે.

કેટલાક અંથોનાં નામનો અંતિમ વિભાગ તે અંથ કયા વિશિષ્ટ વર્ગનો છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. એટલે કે કેટલાક અંથોનાં નામોની ઉત્તર ભાગમાં અંગ, ઉપાંગ, કુલક પ્રકરણ, સંગ્રહણી કે એનાં પ્રાકૃત રૂપો જોવાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાકનાં અંતમાં તદ્દગત વિષયસૂચક શબ્દ પણ જોવાય છે. આવા શબ્દો તરીકે સ્ત્રોત, નાટક ઇત્યાદિનો નિર્દેશ કરી શકાય.

કેટલાક અંથોનાં નામો તેના વિભાગો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જેમકે દશાધ્યાયી, વગેરે.

^{૧૫} અનુયોગદ્વાર (સૂ. ૧૩૦) માં જે દસ પ્રકારનાં નામો ગણાવેલાં છે તેમાં “આદાનપદ” પ્રવૃત્ત છે.

^{૧૬} જુઓ G. B. R. A. S. vols III-IV, P. 470.

કેટલીક વેળા અથોના સમૂહને માટે ખાસ નામ પ્રચલિત થયેલું જોવાય છે. જેમકે પંચપ્રતિકમણ્ડસૂત્ર, પદ્કમંત્રાંથ, પદ્પ્રાભૂત, અષ્ટપ્રાભૂત, નવસ્તવી, અષ્ટાદશસ્તવી, પદ્મનંદીય પંચવિંશતિકા, દ્વાવિંશદ્વાવિંશતિકા, ગુરુગુણપદ્-ત્રિશતપદ્ત્રિંશતિકા, પંચાશક વગેરે.

સમાનનામક કૃતિઓને લગતી વ્યવસ્થા—

કેટલીક વાર અન્નાન્ય અથોનાં લગભગ એક જ નામ જોવાય છે. આવી વખતે પાછળની કૃતિને ઓળખાવતી વેળા કેટલીક વાર લઘુ^{૧૭} બૃહત્, વિશેષ ઈત્યાદિ શબ્દોની યોજના કરાયેલી જોવાય છે. ઉદાહરણાર્થે આપણે છેદસૂત્રો પૈકી બૃહત્પદપસૂત્ર તરીકે સુપસિદ્ધ અંથનો વિચાર કર્યું તો જણાશે કે આ આગમ ઉપર બે ભાષ્યો રચાયેલાં છે. એથી એકને ‘લઘુભાષ્ય’ અને બીજાને ‘બૃહદ્ભાષ્ય’ તરીકે ઓળખાવાય છે.

આવશ્યકસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચાયા બાદ શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે સામાધિકા-ધ્યયન પૂરતું જે ભાષ્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ થતું રહ્યું છે તેનું નામ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય તરીકે પ્રચલિત બન્યું છે. એવી રીતે શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તરે નિસીહસુત્ત (નિશીથસૂત્ર) ઉપર જે ચુણિણ (ચૂણિ) રચી તેને નિસીહસુત્તવિશેષચુણિણ (નિશીથસૂત્ર વિશેષ ચૂણિ) તરીકે ઓળખાવાય છે, કેમકે એમણે આ ચૂણિ રચી તે પૂર્વે અન્ય ચૂણિ રચાયેલી હતી.

અત્ર એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે કેટલીક વાર પાછળની કૃતિમાં ‘લઘુ’ શબ્દ યોજાયેલો જોવાય છે. જેમકે લઘુ-અજિતશાંતિસ્તવ, લઘુઅર્હન્નીતિ, લઘુ-મહાવિદ્યાવિડંબણ ઈત્યાદિ. આવી પરિસ્થિતિમાં કેટલીક વાર પહેલાંની કૃતિને ‘બૃહત્’ એવી સંજ્ઞા અપાયેલી જોવાતી નથી. એવી રીતે કેટલીક વાર પહેલાંની કૃતિને ‘બૃહત્’ શબ્દ જોડીને પણ વ્યવહાર થતો જોવાય છે. જેમકે બૃહ્સંત્રહણી. આની પછી રચાયેલી શ્રી ચંદ્રસૂરિકૃત કૃતિ કેવળ સંત્રહણીના નામથી પણ ઓળખાવાય છે.

આ ઉપરથી એ કલિત થાય છે કે બે સમાન નામવાળી કૃતિઓના પૃથકરણ માટે બે રીતિનો ઉપયોગ કરાયો છે: (૧) લઘુ અને બૃહત્ એમ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને^{૧૮} અને (૨) બેમાંથી ગમે તે એકનો પ્રયોગ કરીને. પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલા અથો માટે લઘુ અને બૃહત્ને બદલે ‘ચુલ્લ’ અને ‘મહા’ અથવા ‘પુરુષ’^{૧૯} અને

૧૭ આને બદલે ‘લઘુય’ શબ્દ પણ વપરાય છે. જેમકે ભગવતીસૂત્ર શક્તિની પાટણના ભંડારની એક પ્રતિના અંતમાં ‘લઘુયવીર-ચરિયં’ એવો ઉલ્લેખ છે.

બુઓ Paterson Report V, p. 58.

૧૮ આ પ્રમાણે લઘુ અને બૃહત્ શબ્દથી સંકલિત અથો તરીકે લઘુ સંત્રહણી ને બૃહત્ સંત્રહણી, લઘુ શાંતિસ્તવ ને બૃહત્શાંતિસ્તવ ઈત્યાદિનો ઉલ્લેખ થઈ શકે તેમ છે.

૧૯ ઉત્તરજયણસુત (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર)નાં છઠ્ઠા અને વીસમા અધ્યયનનાં ‘પુરુગનિયંઠિજ્ઞ’ અને ‘મહાનિયંઠિજ્ઞ’ એ નામોમાં ‘પુરુગ’ અને ‘મહા’ શબ્દ વપરાયેલ છે.

‘મહલ્લિય’^{૨૦} શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો જોવાય છે. ઉદાહરણાર્થે ચુલ્લકપ્પસુચ ને મહાકપ્પસુચ, ખુલ્લિયાચિમાનપવિલત્તિ અને મહલ્લિયાચિમાણપવિલત્તિ. એકલો ‘મહા’ શબ્દ જ વપરાયો હોય એવાં પણ અર્થોનાં નામો છે. જેમ કે પણ્ણવણા ને મહાપણ્ણવણા, આઉરપચ્ચકખાણ, ને મહાપચ્ચકખાણ, નિસીહ ને મહાનિસીહ. ‘મહા’ને બદલે ‘વુહ્’ શબ્દ પણ નજરે પડે છે. જેમ કે બૂહત-કલ્પસૂત્રને બદલે વુહ્કપ્પસુત્ત. ‘વુહ્’ શબ્દનું પ્રતિસંસ્કૃત ‘વૃહ્’ થાય છે. આ શબ્દ વૃહ્ચતુ:શરણ એ નામમાં નજરે પડે છે.^{૨૧}

મૂળ અર્થોનાં નામની પેઠે વિવરણાત્મક અર્થોનાં નામોમાં પણ લઘુ વગેરે શબ્દ વપરાયેલા જોવાય છે.

પ્રકારાંતર—એક જ નામવાળા અર્થોની ભિન્નતા સૂચવવા માટે જેમ ‘લઘુ’ અને ‘બૂહત’ કે એ અર્થસૂચક અન્યાન્ય શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો જોવાય છે તેમ કેટલીક વાર ‘પ્રાચીન’ અને ‘નવ્ય’ શબ્દોનો પણ પ્રયોગ થયેલો જોવાય છે. દાખલા તરીકે પ્રાચીન કર્મઅર્થો અને નવ્ય કર્મઅર્થો, શ્રીસોમતિલકસૂરિકૃત નવ્યબૂહતક્ષેત્રસમાસ વગેરે.

જૈન ને અજૈન કૃતિઓનાં નામની સમાનતા—અર્થોનાં નામ સંબંધમાં એ હકીકત પણ જોવાય છે કે કેટલીક વાર અન્યાન્ય દાર્શનિક સાહિત્યમાં એક જ નામવાળી કૃતિ મળી આવે છે, અને કેટલીક વાર એક જ દર્શનના સાહિત્યમાં પણ તેવી સ્થિતિ જોવાય છે. દાખલા તરીકે કલ્પસૂત્ર^{૨૨} તેમ જ ન્યાયતીર્થ, ન્યાયવિશારદ, ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિએ રચેલી તર્કભાષા અને અજૈન અંથકારે રચેલી તર્કભાષા.

આત્માનુશાસન આ નામની કૃતિ પાર્શ્વનાગે તેમ જ ગુણભેદે પણ રચી છે. આમ જૈન સાહિત્યમાં એક જ નામની એ કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.^{૨૩}

નામોની પ્રતિસંસ્કૃતાદિ—ગીર્વાણ ગિરામાં ગુંથાયેલા અર્થોનાં નામો તે પ્રાયઃ સંસ્કૃતમાં જ હોય છે, પરંતુ મોટે ભાગે પ્રાકૃત ભાષામાં અને કેટલીક વાર ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલા અર્થોનાં નામો પણ સંસ્કૃતમાં જોવાય છે. દાખલા તરીકે આચારંગાદિ આગમોનાં નામો અને કેટલીક સજ્જાયોનાં નામો.^{૨૪}

૨૦ સરખાવો દક્ષવેયાલિયસુત્ત (દર્શવૈકલ્પિકસૂત્ર)ના છઠ્ઠા અધ્યયનનું ‘ મહલ્લિયાચારમહા ’ એવું નામ.

૨૧ જુઓ તત્ત્વતરંગિણીનું ૨૬મું પદ.

૨૨ કલ્પસૂત્ર એ એક વૈદિક સંપ્રદાયના અર્થનું નામ છે અને એ નામ એક જૈન આગમનું પણ છે. ‘ મેઘદૂત ’ નો પણ અન્ય ઉદાહરણરૂપે નિદેશ થઈ શકે તેમ છે.

૨૩ અન્ય ઉદાહરણ તરીકે વિચારો ઉપદેશકુલ્લક, ગાથાકોશ વગેરે.

૨૪ ન્યારથી પ્રાકૃતભાષા તરફ અજૈન વર્ગ દુર્લભ આપતો થયો ત્યારથી તેમની બહુ માટે પ્રાકૃત અર્થોનું સંસ્કૃત નામકરણ થયું હશે એવી પણ કલ્પના કરાય છે.

પ્રાકૃત અંથોનાં નામો સંસ્કૃતમાં યોજવાનો મુખ્ય પ્રસંગ તો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાતી કૃતિમાં તેનો નામોદ્લેખ કરવાની આવશ્યકતાને આભારી હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે ૧૧ અંગોનાં નામો તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૧, સૂ. ૨૦) ના ભાષ્યમાં સંસ્કૃતમાં નિર્દેશાયેલાં છે. કેટલીક વાર પ્રાકૃત કૃતિઓનું સંસ્કૃત નામકરણ લોક-માનસને પણ આભારી હોય એમ લાસે છે. કેટલીક વાર ગુજરાતી કૃતિઓને પ્રાકૃત નામોથી કે તેના અંશથી સંકલિત કરેલી જોવાય છે. જેમ કે વિવિધ સંજ્ઞાયો. સંજ્ઞાયોનો અર્થ ધરતે સંપ્રદાયવાળાને સમજવવાના ઉદ્દેશથી કે અન્ય કોઈ કારણથી એનું સંસ્કૃત રૂપ 'સ્વાધ્યાય' પ્રચલિત થતું જોવાય છે. જેમ કે 'ભગવતીસૂત્રની સંજ્ઞાય' એમ કહેવાને બદલે 'ભગવતીસૂત્રસ્વાધ્યાય' એવો પ્રયોગ કરાયેલો છે.

સંસ્કૃત અંથોનો ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં અનુવાદ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એક રીતે અપવાદરૂપ ગણાય તેમ દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ, રૂપકમાળા ઇત્યાદિ ગુજરાતી કૃતિનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ થયેલો જોવાય છે. એવી રીતે કેટલીક અપભ્રંશ ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓની સંસ્કૃતમાં ટીકા રચાયેલી જોવાય છે.

નામમાં પરિવર્તન—કાલાંતરે અંથોનાં નામ બદલાયાં હોવાનાં ઉદાહરણ જૈન-સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૂરાં પાડે છે. દાખલા તરીકે દસાસુયકખંધસુત (દશાશ્રુતસ્કંધ-સૂત્ર)ના આદ્યમાં અધ્યયનનું નામ પબ્જોસણાકર્ય (પર્યુષણાકર્ય) છે. આ નામથી એનો ઠાણંગ (સ્થાનાંગ), સમવાયંગ (સમવાયાંગ) વગેરે આગમમાં નિર્દેશ થયેલો છે, તેમ જતાં વખત જતાં એનું નામ કલ્પસૂત્ર રૂઢ બનેલું જોવાય છે. પ્રાચીન સમયમાં રચાયેલાં શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરતાં એ સહેજે જણાય છે કે જે આગમને—છેદસૂત્રને અત્યારે આપણે બૃહત્કલ્પસૂત્ર તરીકે ઓળખીએ છીએ તેનો ત્યાં કર્ય કે કર્યો (કલ્પસૂત્ર) તરીકે ઉલ્લેખ છે.

સામાયિકાદી છ આવશ્યકમાંના એક આવશ્યકરૂપ પ્રતિક્રમણ અધ્યયન છે, તેમ જતાં જીએ આવશ્યકનાં સૂત્રોને 'પ્રતિક્રમણસૂત્ર' તરીકે ઓળખાવવાની પ્રથા કેટલાએ સમયથી ચાલી આવે છે. આ પરથી જણાશે કે જેમ આ નામમાંથી લગભગ આવશ્યક શબ્દ અદૃશ્ય બની 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દ જ વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યો છે તેમ પર્યુષણાકલ્પમાંથી 'પર્યુષણા' શબ્દ હુમ થઈ જઈ કલ્પસૂત્ર એવું નામ વિશેષ પ્રચલિત બન્યું.

કેટલીક વાર કર્તાએ જાતે પોતાની કૃતિનું નામ સૂચવ્યું હોય જતાં વખત જતાં કોઈ કારણ ઉપરિચિત થતાં તે નામમાં ફેરફાર થયેલો જોવાય છે, જેમકે શ્રીરત્નશેખર-સૂરિએ પોતાની એક કૃતિનું નામ ક્ષેત્રસમાસ એ જ કૃતિના સ્વોપજ વિવરણમાં સૂચવ્યું છે, જતાં એ મૂળ કૃતિનાં વીરંજયક્ષેત્રસમાસ અને મધ્યમક્ષેત્રસમાસ એવાં નામ પણ પાછળથી યોગ્યેલાં જોઈ શકાય છે.^{૨૫}

૨૫. જુઓ ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર હસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ.

નામની દ્વિવિધતા—કોઈ કોઈ વાર અંધનું નામ તેના કર્તા જાણે એ રીતે સૂચવતા હોય એવો ભાસ થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ સૂચવેલા નામના પર્યાયરૂપ ખીન્નું નામ સૂચવાતું હોય એમ જણાય છે. વિવરણાત્મક કૃતિઓના સંબંધમાં તો કેટલીએ વાર વિવરણુકાર પોતાની કૃતિને વૃત્તિ તેમ જ ટીકા અથવા વૃત્તિ તેમ જ વિવૃત્તિ^{૨૬} કે એવાં કોઈ યુગલરૂપે ઓળખાવતા જોવાય છે.

વિવરણાત્મક કૃતિઓનાં નામો—આપણે અત્યાર સુધી મૂળ કૃતિઓનાં નામ વિષે વિચાર કર્યો, હવે એના વિવરણાત્મક સાહિત્ય વિષે થોડોક ઊદાહરણ કરીશું. વિવરણાત્મક કૃતિઓનાં નામ એ પ્રકારે નોંધાયેલાં મળી આવે છે; (૧) મૂળ અંધની સાથે વિવરણુવાચક શબ્દ જોડીને અને (૨) સ્વતંત્ર નામ ઉપરિચિત કરીને. આ એ પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર વિશેષ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે, જો કે એનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે, અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે ભાસ, ભાષ્ય, નિબંધુત્તિ, નિર્ધુક્તિ, ચુલ્લિણ, ચૂર્ણિ, ટીકા, વ્યાખ્યા, વિવરણુ, વૃત્તિ, વિવૃત્તિ, પંજિકા, નિરૂક્ત, અવચૂરિ, અવચૂર્ણિ ઇત્યાદી વિવરણુવાચક શબ્દ મૂળ અંધ સાથે જોડીને વ્યવહાર કરવામાં જેટલી સુગમતા છે એટલી નવું નામ રચવામાં નથી.

નવાં નામ રચવામાં પણ એ પદ્ધતિઓનો અમલ થયેલો જોવાય છે: (૧) મૂળ કૃતિ સાથે કોઈકે પ્રકારનો સંબંધ જળવાઈ રહે તેવી પદ્ધતિ અને (૨) મૂળ કૃતિ સાથે કશો જ સંબંધ ન હોય એવી પદ્ધતિ. પ્રથમ પદ્ધતિના ઉદાહરણ તરીકે અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ટીકા અધ્યાત્મકલ્પલતા, જૈનતત્ત્વપ્રદીપના વિવરણુરૂપ આર્હતદર્શનદીપિકાનો ઉલ્લેખ થઈ શકે. ખીજી પદ્ધતિના દર્શાવવા તરીકે અન્યથોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિશિકાની વૃત્તિ સ્યાદ્વાદમંજરી, જંબુદીવ પશુણુતિ (જંબુદીપપ્રજ્વલિત) ની ટીકા પ્રમેયરત્નમંજૂષા વગેરે વિવરણાત્મક અથો ગણાવી શકાય.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર અથોનાં નામો વિષે મેં જે ઊદાહરણ કર્યો છે તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જેમ અથોના સંપાદન માટે સમીક્ષાત્મક દષ્ટિની આવશ્યકતા છે તેમ અથોની યાદી રજૂ કરતી વેળા તેમ જ મુખપૃષ્ઠાદિ ઉપર અંધનું નામ રજૂ કરતી વેળા પણ સમીક્ષાત્મક દષ્ટિની આવશ્યકતા છે. સંપાદકાદિ આ હકીકત તરફ યોગ્ય લક્ષ્ય આપશે, અને શ્રુતધરો પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડશે એવી આશા રાખતો હું વિરમું છું.

—:૦:—

पुरातन ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય

(૧) પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ચાર લેખો)^૧

સંપાદક:-
મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી

(૧૫)^૨

દં ૦ ॥ યઃ પુરાત્ર મહાસ્થાને શ્રીમાલે સ્વયમાગતઃ । સ દેવઃ શ્રીમહાવીરો દેવાત્ (દદાતુ)
સુખસંગદં ॥ ૧ ॥

પુનર્ભાવ(ય)ત્રસ્તાઃ સંતો યં શરણં ગતાઃ । તસ્ય વીરજિનેન્દ્ર [સ્ય] સૂઝાર્થે શાસનં નવં । ૨ ।

ચારાપદમહાગચ્છે પુણ્યે પુણ્યૈઃ ફલા લિનાં । શ્રીર્ણચંદ્રસૂ [રી]ણાં પ્રા(વ)સાદાદિહલ્યતે યથા ॥૩॥

સ્વરિત સંગત ૧૩૩૩ વર્ષે ॥ અશ્વિન શુદિ ૧૪ સાંમે ॥ અહો શ્રી શ્રીમાલે મહારાજ-

કુલશ્રીચાચિગદેવકલ્યાણવિજયિરાયે તન્નિયુક્ત મહં ૦ ગજસી(સિં)દ્રપ્રભુતિપંચકુલપ્રતિપત્તૌ શ્રી શ્રીમાલદેશવહિકાધિકૃતેન નૌગામ્ન્યકાયસ્થમહત્તમસુમટેન તથા ચેટ્ટક કર્મસો(સિં)હેન સ્વશ્રેયસે અશ્વિનમાસીયયાત્રામહોત્સવે અશ્વિનશુદિ ૧૪ ચતુર્દશીદિને શ્રીમહાવીરદેવાય પ્રતિવર્ષ પંચોપચારપૂજાનિમિત્તે શ્રીકરણીય પંચકુલ સેલહથ ડામી નરપાલં ચ મક્તિપૂર્વ સંબોધ્ય તલપદે હલસહડાંપદમધ્યાત્ પૂરકરહલસહડી૯કસત્ક દ્ર ૫ । ૨ સપ્તવિશોપકોપેત પંચદ્રમ્મા(મ્માઃ) સ(ત)થા સેલહથાભાવ્યે આટહાંમધ્યાત્ ૮ અષ્ટૌ દ્રમ્માઃ ॥ ઉભયં સપ્ત વિશોપકોપેતત્રયોદશદ્રમ્મા આચન્દ્રાર્ક દેવદાયે કારાપિતાઃ ॥ વર્તમાનપંચકુલેન વર્તમાનસેલહથેન દેવદાયકૃતમિદં સ્વશ્રેયસે પાલનીયં ॥ યસ્માત્ પંચકુલૈ.....

શ્રીશ્રીમાલ (લીનમાલ) નામના આ મહાસ્થાનમાં, જે શ્રીમહાવીરસ્વામીદેવ પોતે પધાર્યા હતા, તે દેવ સમસ્ત જનતાને સુખ અને સંપદા—લક્ષ્મી આપેા. ૧. સંસારમાં ફરી ફરીને જન્મ લેવાના ભયથી ત્રાસ પામેલા સંત—સજ્જન પુરુષો જે દેવને શરણે ગયા છે, તે શ્રીમહાવીર જિનેન્દ્રની પૂજા માટે નવું શાસનપત્ર—આજ્ઞાપત્ર અપાય છે. ૨. પવિત્ર ચારાપદગચ્છમાં^૩ થયેલા અને પુણ્યવડે કરીને શોભતા શ્રીમાન પૂર્ણચંદ્રસૂરિની કૃપાથી આ શાસનપત્ર લખાય છે, કે—

૧ “પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ” નામની લેખમાળાના આ ચોથા મહુકામાં આપેલા ચારે મૂળ-સંસ્કૃત શિલાલેખો પૂજ્યપાદ શ્રીમાન પ્રવર્તકજી શ્રીકાર્તવિજયજી મહારાજની કૃપાથી તેમના સાહિત્ય-સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે.

૨ નંબર ૧૫ નો શિલાલેખ, શ્રીશ્રીમાલ (લીનમાલ) નગરના શ્રીમહાવીર-સ્વામીના મંદિરમાં ખોદાયેલો છે.

૩ કાંકરેચ જીલ્લામાં આવેલા થરાદ ગામના નામ ઉપરથી ચારાપદગચ્છ નિકળ્યો હતો.

વિક્રમ સંવત્ ૧૩૩૩ ના આસો સુદિ ૧૪ ને સોમવારે, અત્યારે અહીં શ્રીશ્રીમાલનગરમાં મહારાવલ શ્રીચાચિગદેવકથ્યાણના^૪ વિજયવંતા રાજ્યમાં, તેમણે જ પોતાના રાજ્યના મહામંત્રી પદ ઉપર સ્થાપન કરેલ મહામંત્રી ગજસિંહ વિગેરે અધિકારીઓની ખાત્રીને માટે—જાણુ થવા માટે, શ્રીશ્રીમાલદેશના વહિ—હિસાબના ચોપડાના દફતરના અધિકારી નૈગમ વંશના કાયસ્થ સુભટ નામના મંત્રીએ અને કર્મસિંહ નામના ડારકુને પોતાના કથ્યાણ માટે રાજ્યને, મંત્રી વિગેરે અધિકારીઓને તથા સેલહથ^૫, ડાબી વિગેરેને ભક્તિપૂર્વક વિનવી—સમજવી—પ્રતિબોધીને; આસો માસના યાત્રા મહોત્સવમાં, દર વર્ષે [જુઓ પૃષ્ઠ ૩૯૧]

૪ મહારાવળ ચાચિગદેવ, મહારાવલ ઉદયસિંહનો પુત્ર, પૌત્ર અથવા તેની ગાદી ઉપર આવેલ તેનો કુટુંબી હોવો જોઈએ. મહારાવલ ઉદયસિંહના સમયના વિ. સં. ૧૨૭૪, ૧૩૦૫ અને ૧૩૦૬ ના ત્રણ શિલાલેખો લીનમાલનાં હિંદુઓનાં મંદિરોના મારી પાસે મોજુદ છે, અને એ ત્રણ લેખોમાં ઉદયસિંહને મહારાજાધિરાજ લખેલ છે. તેમાંના સં. ૧૩૦૫ અને ૧૩૦૬ ના શિલાલેખોમાં મહામાત્ય ગજસિંહનું નામ લખેલું છે. મહારાવલ ચાચિગદેવના સમયના વિ. સં. ૧૩૨૩ થી ૧૩૩૩ સુધીના ચાર લેખો મારા સંગ્રહમાં છે. તેમાંના ત્રણ જૈનમંદિરના અને એક હિંદુ મંદિરનો છે. એ ચારે લેખોમાં ચાચિગદેવને મહારાજકુલ-મહારાવલ લખેલ છે. તેમાંનો વિ. સં. ૧૩૨૩ નો એક લેખ જવાલિપુર-જલોરના કિલ્લા ઉપરના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો છે, કે જે 'પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ' લોગ ખીજમાં છપાઈ ગયેલ છે. આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે—તે વખતે જલોરનો કિલ્લો લિનમાલના રાજ્યને તાબે હશે. આ લેખમાં મહામંત્રી તરીકે જક્ષદેવનું નામ છે. એટલે કદાચ જવાલિપુર પરગણાનો મહામંત્રી જક્ષદેવ હશે અને લિનમાલની આસપાસના પ્રદેશનો અથવા લીનમાલના આખા રાજ્યનો મહામંત્રી ગજસિંહ હશે. કેમકે ઉપર કલા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૩૦૫ અને ૧૩૦૬ ના શિલાલેખોમાં મહામાત્ય તરીકે ગજસિંહનું નામ છે. તેમ જ વિ. સં. ૧૩૨૮ અને ૧૩૩૩ના લેખોમાં પણ મહામાત્ય તરીકે એ જ ગજસિંહનું નામ લખેલું છે. એ જ મહારાવલ ચાચિગદેવનો વિ. સં. ૧૩૨૬ નો એક લેખ મેવાડના સાયરા તાલુકામાં આવેલા કરેડા (કે જે સેવાડીથી લગભગ ૮ ગાઉ થાય છે.) ગામના શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિર સંબંધીનો છે. જે અહીં લે. (૧૨) માં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખ ઉપરથી લીનમાલના રાજ્યની સીમા મેવાડના સાયરાપરગણાના કરેડા ગામ સુધી ફેલાઈ હશે, એમ જણાય છે. હિંદુ મંદિર—શિવાલયનો એક લેખ છે તે વિ. સં. ૧૩૨૮ ના શ્રાવણ વદિ ૧ નો છે.

મહારાવલ ચાચિગદેવનો જૈનધર્મ ઉપર વિશેષ અનુગ્રાહ હશે અને તે વખતે દેશોદ્દેશમાં વિચરતા મુનિરાજોના ઉપદેશનું જ એ પરિણામ હશે કે જેથી મહારાવલ ચાચિગદેવે લીનમાલના શ્રી મહાવીરસ્વામીની અને કરેડાના શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા માટે અમુક અમુક રકમનો લાગો ખાંધી આપ્યો હતો.

૫ સેલહથ એટલે ખળાંમાં આવેલી ખેતીની ઉપજમાંથી રાજ્યભાગ ઉધરાવવાના અધિકારવાળો માણસ.

લખનૌ મ્યુઝીયમની જૈન મૂર્તિઓ

લેખક:— મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

મથુરા જૈનો માટે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ખુબ મહત્વનું સ્થાન છે. મથુરામાંથી ઘણી પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ અને મંદિરો નીકળ્યાં છે. વિદ્વાન ઇતિહાસ પ્રિય જૈનોથી આ ધામ અભણ્યું નથી. પૂ. પા. શ્રી જ્ઞાનવિજયજી મહારાજશ્રીએ મુંબઈ સમાચારના દીપોત્સવી અંકમાં “ મથુરાનો કંકાલી દીક્ષા ” નામનો લેખ પ્રગટ કરાવી તેની વીગત ખહાર મુકેલ છે, પરંતુ ત્યાંની પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ અત્યારે લખનૌના મ્યુઝીયમમાં રાખવામાં આવેલ છે, એટલે એનું વર્ણન અહિં નીચે આપવામાં આવે છે.

— લેખક

લખનૌ યુ. પી. નું કેન્દ્રસ્થાન મનાય છે. યુ. પી. ના ગવર્નર અહીં જ રહે છે. અને યુ. પી. ની ધાનસભા પણ અહીં જ ભરાય છે. જૈનોનાં ૧૩-૧૪ મંદિરો છે અને તેમાંય તપગચ્છનું મંદિર ખુબ જ પ્રાચીન છે. મૂર્તિઓ મુગલાઈના સમય પહેલાંની છે. જૈનોની વસ્તી એક વાર અહીં વિપુલ પ્રમાણમાં હશે; તેમ સુખી, ધન્યાટ્ય અને ધર્મપ્રેમી હશે, જેની ખાત્રી જીનાં સુંદર જિનમંદિરો આપે છે. મુસલમાનોના ધામરૂપ આ સ્થાનમાં આવાં મંદિરો આખાદ રહે તે જૈનો માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી. અત્યારે તો એ જૈનમંદિરોની પૂરી વ્યવસ્થા પણ નથી કરી શકતા. લખનૌ મુગલાઈ જમાનાનું સુંદર, રંગીલું અને વિલાસી શહેર મનાય છે. અત્યારે પણ અહીં વિદ્યારસિક અને વિલાસી વસ્તી વસે છે. લખનૌનું મ્યુઝીયમ (Museum) ખાસ વખણાય છે. પુરાણી વસ્તુઓનો સંગ્રહ અહિં ઠીક છે, તેમાં આવસ્તી (સટેમટેકા કીલા) ના પુરાણા સિક્કા અને પ્રાચીન વસ્તુઓ તથા શિલાલેખો ખાસ પ્રેક્ષણીય છે. રાજા હર્ષવર્ધનના હસ્તાક્ષરનો શિલાલેખ અને કુમારગુપ્ત આદિના લેખો ઇતિહાસ પ્રેમીઓના મનને ખુબ જ આકર્ષે છે.

અમે પ્રથમ લખનૌનું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા ત્યારે ઉપયુક્ત શિલાલેખો અને ત્યાં રહેલ ધાતુની પ્રાચીન જિનમૂર્તિઓનાં દર્શન કર્યા હતાં. એક મૂર્તિ જે હરદ્વારથી આવેલી છે, તેમાં ૧૨૦૦ ની સાલનો લેખ છે. એકમાં ૧૬૫૧ ની સાલ છે જે ખીચુરથી આવેલ છે અને ખીજમાં ૧૬૫૨ ની સાલ છે જે જ્યપુરથી આવેલ છે. લખનૌની મૂર્તિમાં મારવાડી અક્ષરોવાળો લેખ છે. મૂર્તિ સુંદર છે. એ પાપાણની મૂર્તિઓ અને એક અંગિકાની સુંદર, કળાના નમુનારૂપ મૂર્તિ છે, જેની ઉપર યાદવકુલમણિ આલક્ષ્મયારી શ્રીનેમનાથ પ્રભુની મૂર્તિ છે. આવી રીતે નાની મૂર્તિઓનાં તે દર્શન કર્યાં, પરંતુ મથુરાની મૂર્તિઓનાં કયાંય દર્શન ન થયાં. અમે આ સંબંધી પહેલેથી જ લક્ષ્ય રાખ્યું હતું કે આપણે અહીં મથુરાની મૂર્તિઓ તે જરૂર જોવી. આ સિવાય મથુરાના કંકાલી દીલામાંથી નીકળેલ સાતસો ટુકડા છે. પણ તેમાંનું તો અહિં કાંઈ પણ જોવા ન મળ્યું. શોધખોળ આરંભી, તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે નીચેના વિભાગમાં જીઓ. ત્યાં તપાસ કરી તો ત્યાં તો શાન્તિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાજી અને તેમનાં શાસન દેવી જોવા મળ્યાં, કિન્તુ અમારી અભિલાષા ન ફળી. પછી ત્યાંના વિદ્વાન ક્યુરેટર સાહેબને મળ્યા. તેમને ખુબ વીગતવાર પુછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું, હાં પ્રાચીન જૈનમૂર્તિઓ અને

ઘણા જૈન અવશેષોનેા સંગ્રહ અહિં છે. પણ તે અત્યારે બંધ છે. આપ કાલે દશ વાગે અહીં પધારશો એટલે હું માણસ મોકલી તે બધું આપને બતાવીશ. ખીજે દીવસે સ્હવારમાં જ જવાની તૈયારી કરી. કડકડતી ઠંડીમાં ત્યાં જવા ઉપડ્યા. ત્યાં પહોંચતાં ચોકીદાર સિપાઈએ કહ્યું, આજ શુક્રવાર હોવાથી મ્યુઝિયમ બંધ છે. અમને ભારે નિરાશા ઉપજી. પછી પુછતાં પુછતાં જે સ્થાને જૈન વિભાગ હતો ત્યાં ગયા અને બહાર વરન્ડામાં રહેલી પ્રાચીન જૈનમૂર્તિઓ, મંદિરના વિભાગો, આયાગપટ્ટો અને ખીજાં પણ અનેક જૈનત્વસૂચક અવશેષો જોયા. દોઢ કલાક ત્યાં ગાળ્યો હશે એટલામાં ક્યુરેટર મહાશયનેા મેળાપ થયો. તેમણે કહ્યું આજ તો મ્યુઝિયમ બંધ છે અને અમારી ઓફીસ પણ એક વાગે બંધ થશે, કિન્તુ આપ પગે ચાલના આવ્યા છો તો ખાસ ખોલાવું છું. એમ કહી સિપાઈ મોકલી હોલ ખોલાવ્યો, અને વિશેષ મદદ માટે પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

આ સ્થાન મ્યુઝિયમથી એ ફર્લાંગ દૂર છે. જેને કેસરબાગ કહેવામાં આવે છે. પહેલાં મ્યુઝિયમ અહીં હતું. ત્યાંથી ઉઠી અત્યારે જે સ્થાને છે ત્યાં ગયું અને કેસરબાગ યુ. પી. ૦ ની ધારાસભાનેા હોલ-ચેમ્બર હોલ બન્યો. અહિં પ્રતિદૂળતા જણાવાથી ધારાસભા માટે ખીજે હોલ બન્યો, અને અહીં જૈન વિભાગને સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું છે. અહિં તો કોઈ ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ પ્રેમી વીરસો શોધક પુરુષ આવે છે, અને ઘણા પ્રયાસ પછી જ આ સ્થાનનાં દર્શન પામે છે.

અમે પ્રથમ જ જ્યારે કેસરબાગના અંદરના હોલમાં ગયા, અને ચારે દિશામાં વિરાજિત સુંદર જિનમૂર્તિઓનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે અમને અનેક અકથ્ય લાગણીઓ થઈ. અમે પ્રથમ તો ચોતરફ જોવા જ માંડી ગયા, પણ વિચાર્યું કે આમ જોવાથી આપણો ઉદ્દેશ નહિ ફળે એટલે પછી બધી કમશ :- ગોઠવ્યા મુજબ (જે કે નંબર પ્રમણે મૂર્તિઓ ગોઠવેલી નથી, પણ જે પ્રમાણે ગોઠવી હતી તે નંબરવાર) બધી મૂર્તિઓ, મંદિરના વિભાગો વગેરે વગેરે એક વાર જોઈ લીધું અને પછી જ નંબર ટાંકી નોંધ કરવા માંડી.

અમારી દષ્ટિએ પ્રાચીન લેખોવાળી કુશાન, કનિષ્ક અને હવિષ્યકાલીન મૂર્તિઓ છે. એક કંઠાલી ટીલાનેા શિલાલેખ શંખાકાર અક્ષરોમાં છે તે પણ પ્રાચીન લાગ્યો. આ સિવાય વિક્રમની નવમી શતાબ્દી પછીના શિલાલેખો છે જેમાંના થોડા અમે વાંચ્યા હતા. કુશાન અને કનિષ્ક તથા હવિષ્યકાલીન મૂર્તિઓના શિલાલેખો તો અમારાથી ન વાંચ્યા પણ દરેક મૂર્તિની નીચે ઇંગ્લીશ નોંધ હતી. કેટલાકમાં હિન્દી નોંધ પણ હતી તે વાંચી.

અહીં લગભગ દોઢસોથી બસો જિનમૂર્તિઓ છે. પચીસ ઉપરાંત તો ચોવીસીઓ (પત્થર) ની મૂર્તિઓ છે. મૂર્તિઓમાં તો પાંચ પચીસ સિવાય બાકી બધી ખંડિત છે. કોઈકના કાન, તો કોઈકના નાક, કોઈકની આંખો તો કોઈકના હાથ, કોઈકના પગ તો કોઈકના ગોઠણ ખંડિત છે. કેટલીક મૂર્તિઓનાં તો ભવ્ય વિશાલ મસ્તક જ છે. જ્યારે કેટલીક મૂર્તિઓનાં ધડ અને શિલાલેખો છે. વળી કેટલીક મૂર્તિઓના માત્ર પગ અને શિલાલેખો છે. લગભગ પચાસેક આયાગપટ્ટના ટુકડા છે, દસ વીસ ટુકડા અર્ધા ઉપર છે. થોડા આખા છે અને બાકીના તો ખંડિત જ છે. મંદિરનાં શિખરો, શિખર ઉપરના ભાગ, સુંદર આરસ જેવા ક્ષીપ્રા પત્થરોનાં કોતરેલાં મનોહર તોરણો, પત્થર

૧૯૯૨

લખનૌ મ્યુઝીયમની જૈન મૂર્તિઓ

૩૯૧

ઉપર આલેખેલાં સુંદર ચિત્રો, મંદિરના પ્રવેશદ્વારના ઉમ્મરો, પિડીકા, સિંહદ્વાર, સિંહ અને હાથીનાં આવલાં, પુતળાં, પત્થર ઉપર ઝીણી કારીગરીથી અંકિત નાના સ્થંભો, વિશાળ સ્થંભોના ટુકડા આદિ અનેકવિધ વસ્તુઓ જોઈ હૃદય પ્રકૃતિલત થયું અને સાથે સાથે અનેકગણી વેદના હૃદયમાં અનુભવી. કેવાં સુંદર ગગનચૂમ્પી આલેશાન મંદિરો! હશે? નિરંતર ઘંટાનાદથી ગાજતાં એ મંદિરો ભૂગર્ભમાં સમાયાં અને આજે ધ્વસ્તદશામાં અન્ય પેલ્લકોનું કુતૂલ લાજન બની રહેલ દશા જોઈ કયા ભક્તજનનું હૃદય ન વ્રવે?

ત્રીજે દીવસે અમે પુનરપિ લાં ગયા અને પરમ સંતોષપૂર્વક અધી મૂર્તિઓના શિલાલેખો જોયા. પહેલે દિવસે નોંધેલા નંબરોમાં ટુંક વીગત ઉમેરી અને બીજી પણ નવી વસ્તુઓ જોઈ. આમાં એક હરિણીગમેષોદેવ કે જે ભગવાન મહાવીરનું દેવાનંદાની કુક્ષીમાંથી હરણુ કરે છે, તે વિષયનું ચિત્ર એક મનોહર પત્થર ઉપર આલેખાયેલ છે. આની શોધ કરવામાં અધાયથી વધારે મહેનત પડી. અંતે ત્રણ વિભાગવાળો તે પત્થર હાથ આવ્યો. અધાનું મિલન કરી અરાખર ચિત્ર મેળવ્યું ત્યારે જ શાંતિ થઈ. (અપૂર્ણ)

(‘પુરાતન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય’નું અનુસંધાન)

આસો સુદિ ૧૪ ને દિવસે શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાનની પૂજનસ્નાન વિગેરે થવા માટે; **લીનમાલનગર**ના હલ અને ગાડાંનાં ખાતામાંથી દરવર્ષે સાત વિશેષક સહિત પાંચ દ્રામ^૬ અને સેલહથાં સંબંધી આઠડામાંથી આઠ દ્રામ. અન્ને મળીને સાત વિશેષકસહિત તેર દ્રામ આચંદ્રાકં—સૂર્ય-ચંદ્ર રહે લાં સુધી અર્થાત્ કાયમને માટે શ્રીમહાવીરદેવને અર્પણ કરવાનું નક્કી કરાવ્યું છે, વર્તમાનકાળના (તે વખતના) પંચકુલ—અધિકારીઓએ અને તે સમયના સેલહથે દેવને અર્પણ કરેલ—આ દાનપત્રમાં જણાવેલ ખાતનું પોતાના કલ્યાણ માટે હમેશાં પાલન કરવું.

(૧૬)^૭

સંવત્ ૧૧૪૪ જ્યેષ્ઠવદિ ૪ શોધોરહ્ય

(૧૭)

સંવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે માહસુદિ ૫ રવિ

(૧૮)^૮

સંવત્ ૧૧૪૪ વૈશાખવદિ ૭

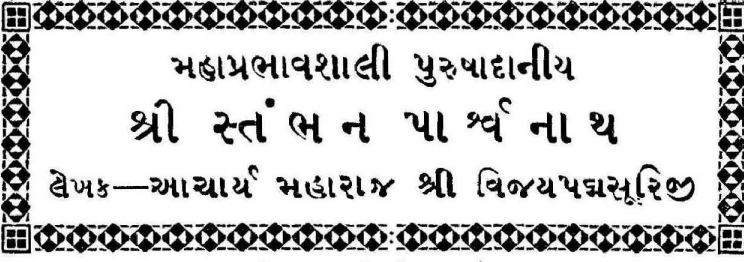
પલ્લિકાચૈત્યે વીર

૬ દ્રમ=તે સમયમાં (રૂપીયાના સ્થાને) ચાલતો આદિનો એક જાતનો સિક્કો.

આ દ્રમ શબ્દ ઉપરથી ‘દામ’ શબ્દ અન્યો હોય તેમ લાગે છે.

૭ લેખાંક ૧૬, ૧૭, ૧૮ ના લેખો, પાલી (મારવાડ) ના શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરની ફેરીઓ અને સભામંડપના છે. એ ત્રણ લેખોના આપ્તિના અક્ષરો ઘસાઈ ગયા છે, તેથી વાંચી શકાતા નથી.

૮ લીનમાલ અને પાલીના બીજા લેખો ‘પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ’ ભાગ બીજામાં છપાઈ ગયા છે. નહિ છપાયેલા લેખો જ અહીં આપ્યા છે.

(નવમા અંકથી ચાલુ)

જે વાંસની ઝાડીમાં પ્રકટપ્રભાવિ શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનું કેવલ સુખ જ દેખાતું હતું તે સ્થલે એક ગોવાલની ગાય, ભવિતવ્યતાના યોગે, દૂધ ઝરતી હતી. હમેશાં દોહવાના સમયે ગોવાળ ગાય દોહે પણ લગાર પણ દૂધ ન નીકળે. ઘણો વખત એમ થવાથી ગોવાલે જંગલમાં નદીના કાંઠે તપાસ કરી. તે જાણ્યું કે એ સ્થલે ગાય દૂધ ઝરતી હતી. કારણને શોધતાં ગોવાળે સેદીનદીના કાંઠાની જમીનમાંથી એ બિંબ મેળવ્યું. “ક્યા દેવ છે?” એનો નિર્ણય પોતે કરી શક્યો નહી, જેથી તેણે બીજા જૈન આદિ લોકોને પૂછ્યું. તેમાં જૈનોએ ખાત્રી પૂર્વક કહ્યું કે એ શ્રી પાર્શ્વનાથનું બિંબ છે. ગોવાળ આ બિંબને જોઈને ઘણો જ ખૂશી થયો. શ્રાવકોએ ગોવાલને દ્રવ્યાદિથી સંતોષ પમાડીને પ્રતિમા સ્વાધીન કરી. આ બાબતમાં ઉપદેશ-પ્રાસાદમાં તથા નિવિધ તીર્થકલ્પમાં એમ કહ્યું છે કે-શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે આ બિંબને પ્રકટ કર્યું-તે વૃત્તાંત આ પ્રમાણે જણવું.

આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ અને શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ

જંબૂદ્વીપમાં શ્રીમાલવદેશની ધારાનગરીમાં ભોજ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરીમાં લક્ષ્મીપતિ નામે એક મહાધનિક વ્યાપારી હતો.

એક વખત મધ્ય દેશમાં રહેનારા, વેદવિદ્યાના વિશારદોને પણ પોતાના ખુદ્ધિબલથી હરાવનાર, યૌદ્ધવિદ્યા, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણમાં હુશિયાર, દેશાંતર જોવાને માટે નીકલેલા શ્રીધર અને શ્રીપતિ નામના બે બ્રાહ્મણો ધારાનગરીમાં આવ્યા. તેઓ કરતા કરતા લક્ષ્મીપતિ શેઠના ઘરે આવ્યા. શેઠે તેમની આદૃતિથી આકર્ષાઈને આદરસત્કાર કરવા પૂર્વક ભિક્ષા આપી.

હવે તેના ઘરની સામે ભીંત પર વીસ લાખ ટકાનો લેખ લખાતો હતો, તે હમેશાં જોવાથી પેલા બ્રાહ્મણોને યાદ રહી ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ નગરીમાં અગ્નિનો ઉપદ્રવ થવાથી શેઠનું ઘર પણ બળી ગયું. તેમાં પેલા લેખ પણ નાશ થયો. આ કારણથી શેઠ ઘણી જ ચિંતામાં પડી ગયા. અવસરે ભિક્ષા માટે આવેલા આ બે બ્રાહ્મણો શેઠને ચિંતાતુર જોઈને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા કે હે શેઠ! તમારા જેવા ધીર પુરુષોએ

૧૯૯૨

શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ

૩૬૩

આપત્તિના સમયમાં સત્વને મૂકવું ન જોઈએ. એ સાંભળી શેઠે કહ્યું કે મને વિશેષ ચિંતા લેખ બળી ગયો તેની જ છે. બીજાની નથી. ત્યારે બ્રાહ્મણોને તે યાદ હોવાથી, શરુઆતથી માંડીને તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, વરસ, રકમ સહિત, વર્ણ, જાતિના નામ અને વ્યાજ સહિત મૂલદ્રવ્યની સંખ્યા સાથે ખરીથી તેઓએ તે લેખ લખી બતાવ્યો. તેની ઉપરથી શેઠે ચોપડામાં ઉતારો કરી લીધો, અને બ્રાહ્મણોનો ઉપકાર માની ઘણો જ આદરસત્કાર કરવા પૂર્વક તે બંને બ્રાહ્મણોને પોતાને ત્યાં રાખી ઘણા સુખી બનાવ્યા.

એક વખત શેઠ વિચાર કરવા લાગ્યા કે—એ બંને બ્રાહ્મણો મારા ગુરુના શિષ્યો થાય તો શ્રી જૈનેન્દ્રશાસનને ઘણું જ દીપાવે.

હવે સપાહલક્ષ દેશમાં આવેલા કુચ્યપુર નામના નગરમાં અહ્મરાબનો પુત્ર ભુવનપાલ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરમાં શ્રી વર્ધમાનસૂરિ નામના આચાર્ય મહારાજ હતા, કે જેમણે સિદ્ધાંતના અભ્યાસથી સંસારનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને ચોરાશી ચૈત્યોનો ત્યાગ કર્યો હતો. એક વખત તે સૂરિજી ધારાનગરીમાં પધાર્યા. આ બીના સાંભળી ઘણા જ ખૂશી થઈને, પૂર્વે જણાવેલા બંને બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને, શેઠ લક્ષ્મીપતિ ગુરુમહારાજને વંદન કરવા આવ્યા. વંદન કરી શેઠ ઉચિત સ્થાને બેઠા અને તે બ્રાહ્મણો પણ બંને હાથ જોડીને ત્યાં બેઠા. બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને શ્રી ગુરુમહારાજે કહ્યું કે — ‘આ બંનેની અસાધારણ આકૃતિ સ્વપરને જીતનારી છે’ ગુરુજીનું એ વચન સાંભળીને તે બંને બ્રાહ્મણો ગુરુના સામું જોઈ રહ્યા. એથી ગુરુજીએ તેમને વ્રતયોગ્ય સમજી લીધા. પછી અવસરે ગુરુએ તેમને દીક્ષા આપી. મહાતપસ્વિ એવા તે બંનેને યોગના વહન પૂર્વક સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને તેમને યોગ્ય જાણીને ગુરુએ સૂરિપદ આપીને સ્વપદ્ધર બનાવ્યા. અને તેઓ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

અનુક્રમે વિહારને માટે અનુજ્ઞા આપવાના પ્રસંગે શિખામણુ દેતાં શ્રી ગુરુમહારાજે જણાવ્યું કે— પાટણમાં ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ સુવિહત મુનિઓને ત્યાં રહેવા ન દેતાં વિદ્વ કરે છે. શક્તિ અને બુદ્ધિથી તમારે તે જીવમને અટકાવવો, કારણ કે આ કાળમાં તમારા જેવા બીજા બુદ્ધિશાલિઓમાં શિરોમણિ કોઈ ભાગ્યે જ હશે. એમ ગુરુવચનને વધાવી લેઈ, સપરિવાર બંને સૂરિજી મહારાજે ગુજરાત તરફ વિહાર કરતાં, અનુક્રમે પ્રાચીન શ્રી પાટણ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શુદ્ધ ઉપાશ્રયની ઘણી તપાસ કરતાં પણ મુશ્કેલી જાણી. છેવટે બંનેને ગુરુજીનું વચન યાદ આવ્યું. આ વખતે મહા પરાક્રમી અને નીતિશાલિ દુર્લભરાજ નામે રાજાનું રાજ્ય હતું. અહીંના રહીશ એક સોમશ્વરદેવના ઘેર તે બંને સૂરિજી મહારાજ ગયા. ત્યાં તેમણે

કહેલાં વેદ પઠેનો ધ્વનિ સાંભળી પુરોહિત ઘણો ખૂશી થયો. અને તેણે ભક્તિપૂર્વક ઓલાવવા માટે પોતાના ભાઈને મોકલ્યો, તેથી બંને સૂરિજી ઘરમાં આવ્યા. તેમને જોઈને પુરોહિત ઘણો ખૂશી થઈને આપ બંને ભદ્રાસનાદિની ઉપર બેસો, એમ વીનંતિ કરવા લાગ્યો. બંને આચાર્ય મહારાજે પોતાના સંયમધર્મનો વ્યવહાર સંભળાવી દેઈ તે ઉપર બેસવાનો નિષેધ કર્યો, અને શુદ્ધ કાંબલીની ઉપર બેઠા. અને વેદ, ઉપનિષદ્ તેમ જ જૈનાગમથી સમાનતા પ્રકાશીને આશીષ દેતાં બોલ્યા કે- “હાથ, પગ અને મન વિના જે બધું બ્રહ્મ કરે છે, ચક્ષુ વિના જે જુએ છે, કાન વિના જે સાંભળે છે, જે જગતના સ્વરૂપને જાણે છે, પણ તેને કોઈ પણ સામાન્ય પુરુષ જાણી શકતો નથી એવા અરૂપિ શિવ જિનેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો!”

ફરી પણ તેમણે જણાવ્યું કે- જૈનાગમનો અર્થ ફરી રીતે વિચારીને અમે દયાપ્રધાન અવિચ્છન્નપ્રભાવશાલિ, ત્રિકાલાબધિત, ત્રિપુટીશુદ્ધ, જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે, એમ સાંભળી પુરોહિતે પૂછ્યું કે- તમે નિવાસ (ઉતારો) ક્યાં કર્યો છે? તેમણે કહ્યું કે- અહીં ચૈત્યવાસિઓની મહા કનડગત થતી હોવાથી ક્યાંયે પણ સ્થાન મળી શકતું નથી. આ બીના સાંભળી ગુણગ્રાહી અને વિચારશીલ એવા પુરોહિતે અપરિવાર બંનેને રહેવા માટે પોતાનું મકાન ખાલી કરી આપ્યું. અને કહ્યું કે- આપ ખુશીથી અહીં ઉતરો. ત્યાં તેઓ નિર્દોષ લિક્ષા-ધર્મ સાચવીને સંયમ પાળવામાં સાવધાન બની, ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા તત્પર થયા.

બપોરે પુરોહિતે યાજ્ઞિક સ્માર્ત્ત અને દીક્ષિત અગ્નિહોત્રીઓને તેમની પાસે ઓલાવ્યા. ત્યાં તેમની પરીક્ષાથી તેઓ સંતુષ્ટ થયા. એમ બ્રહ્માની સલાની જેમ વિદ્યાવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં ચૈત્યવાસિઓના પુરુષો આવી ચડયા. તેમણે આવીને જણાવ્યું કે-તમે સત્ત્વર (જલદી) નગરની બહાર ચાલ્યા જાઓ, કારણ કે ચૈત્યબ્રાહ્મ દ્વેતાંબરાને અહીં સ્થાન મળતું નથી. આ વચન સાંભળીને પુરોહિતે કહ્યું કે- રાજસભામાં આ વાતનો નિર્ણય કરવાનો છે. એટલે તેમણે આવીને પોતાના ઉપરીઓને આ બીના જણાવી. બધા સાથે મળીને રાજની પાસે ગયા, ત્યાં પુરોહિતે આવીને રાજને નમ્રતાથી જણાવ્યું કે- હે દેવ! બે જૈનમુનિ પોતાના પક્ષમાં સ્થાન ન પામવાથી મારે ત્યાં આવ્યા, એટલે શુભવંત જાણીને મેં તેમને આશ્રય આપ્યો. એવામાં આ ચૈત્યવાસિઓએ ભદ્ર-પુત્રોને મારી પાસે મોકલ્યા. માટે આ બાબતમાં, મારી આપને ભૂલ જણાય તો ખૂશીથી યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા ફરમાવો.

પુરોહિતે કહેલી બીના સુણીને સર્વ ધર્મોમાં સમાન ભાવ રાખનારા રાજાએ હસીને કહ્યું કે- હે ચૈત્યવાસિઓ! કોઈ પણ દેશથી આવેલા

શુભિજનો મારા નગરમાં રહે, તેનો તમે શા માટે અટકાવ (નિષેધ) કરે છો? તેવાં ગેરવ્યાજ્ઞીપણું શું છે? રાજના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે ચૈત્યવાસિઓ ખોલ્યા કે- હે રાજેન્દ્ર! પૂર્વે વનરાજ નામના રાજાને નાગેન્દ્ર ગચ્છીય, ચૈત્યવાસી શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ ઘણો ઉપકાર કરેલો હોવાથી કૃતજ્ઞ એવા તે રાજાની સમક્ષ શ્રી સંઘે એવી વ્યવસ્થા કરી કે- ‘સંપ્રદાયનો ભેદ ન રાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે. માટે જે મુનિ ચૈત્યગચ્છવાસી યતિધર્મને સંમત હોય તે જ અહીં રહી શકે, પણ ખીજ નહિ. તો હે રાજન્! તે પ્રાચીન રીવાજ ધ્યાનમાં લઈને તમારે ન્યાય આપવો જોઈએ. રાજાએ કહ્યું કે- તે પ્રમાણે જ કબૂલ છે, પરંતુ શુભિજનોને આદર જરૂર દેવો જોઈએ. જે કે રાજ્યની આખાદી તમારી હેમદષ્ટિને આધીન જ છે, છતાં અમારા આગ્રહથી એમને નગરમાં રહેવા દેવાનું કબૂલ રાખો! રાજના આ વાક્યને તેઓએ માન્ય રાખ્યું. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે કેટલોક સમય વીત્યા બાદ રાજાએ ફરમાવેલા સ્થલે પુરોહિતે ઉપાશ્રય કરાવ્યો. ત્યાં રહેલા બંને સૂરિજી મહારાજે ધર્મોપદેશ દઈને ઘણા જીવોને સત્યના સાધક બનાવ્યા. આ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ સં ૧૦૮૦ માં બલોર (મારવાડ) માં રહીને આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણે ‘બુદ્ધિસાગર’ નામે નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું.

એક વખત વિહાર કરતાં શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ અનુક્રમે ધારા નગરીનાં પધાર્યા. અહીં મહીધર નામનો શેઠ અને ધનદેવી શેઠાણીને અલયકુમાર નામનો મહાશુભવંત પુત્ર હતો. પુત્ર સહિત શેઠ સૂરિજીને વંદન કરવા ગયા. ત્યાં સંસારની અસારતાને જણાવનારી નિર્મલ દેશના સાંભળી અલયકુમારને વૈરાગ્ય પ્રકટયો, તે સંયમ લેવાને ઉત્સુક થયો. પિતાની અનુમતિ હોવાથી ગુરુ મહારાજે અલયકુમારને દીક્ષા આપી. ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનાશિક્ષાનો અભ્યાસ કરી મહાજ્ઞાનિ એવા શ્રી અલયમુનિજી યોગોદ્ધન કરવા પૂર્વક સોલ વર્ષની અંદર સ્વપર શાસ્ત્ર પારગામી બની શ્રી સંઘના પરમ ઉદ્ધારક બન્યા. એકદા વ્યાખ્યાનમાં સર્વાનુયોગમય પંગમાં શ્રી ભગવતી (વ્યાખ્યા પ્રશ્નિ) સૂત્રમાં કહેલા ચેડા રાજ અને કોણિકની વચ્ચે થયેલા રથ કંટકાદિ યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ શ્રી અલયમુનિએ રૌદ્ર અને વીર રસનું એવું વર્ણન કર્યું કે- તે સાંભળીને ક્ષત્રિઓ લડવા તૈયાર થઈ ગયા. તે જોઈને શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજીએ તરત જ મહાશ્રાવક નાગનત્યાનું વર્ણન કરીને એવો શાંતરસ વિસ્તાર્યો કે તે સાંભળીને સર્વે શાંત થઈ ગયા, અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે- અહો, અમને ધિક્કાર છે, કે વ્યાખ્યાનના અવસરે પણ અમે પ્રમાદથી ઉન્મત્ત થઈ ગયા. ધન્ય છે તે નાગનતુક શ્રાવકને કે જેણે લડાઈના પ્રસંગે પણ ધર્મારાધનમાં અડગ ટેક રાખી. ગુરુજીએ અલય-મુનિને શિખામણુ દીધી કે- હે બુદ્ધિનિધાન શિષ્ય! તારે અવસર જોઈને વ્યાખ્યાન વાંચવું.

(અપૂર્ણ)

આટલું યાદ રાખજો!

આવતી જ્ઞાન પંચમી-કાર્તિક શુકલા પંચમી

ના

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ”

ના અંક

“શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક”

તરીકે પ્રકટ થશે

અને

એ દળદાર અંક

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” ના

ગ્રાહકોને ભેટ મળશે

(એ વિશેષાંકની યોજના અંદર વાંચો)

એ દળદાર અંક મેળવવા માટે

આજે જ ગ્રાહક થવા માટે લખો-

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગલાઈની વાડી, ઘીકાંટા

અમદાવાદ (ગુજરાત)